

הרצל פינת נורדאו – מבקרי הקפיטליזם הפיננסי ומלחמתם ב"דבורים"¹

אדם רז

Drone (שם עצם) –

1. הזכר של הדבורה (honeybee); אדם בטל;
אדם שאינו מרוויח דבר באמצעות התעשייה.
2. אדם החי על חשבון עבודתם של אחרים; פרזיט.²

המשבר הכלכלי העולמי (2007–2009) החזיר לשיח הציבורי במדינות המערביות הוגים חברתיים וכלכלנים דוגמת קרל מרקס (Marx) וג'ון מיינרד קיינס (Keynes), תוך התמקדות בביקורתם על הקפיטליזם הפיננסי.³ במושג "קפיטליזם פיננסי" אני מתכוון להכפפת תהליכי הייצור להפקת רווחים בתחום/מגזר הפיננסי.⁴

בארץ, בשמאל ובימין כאחד, נראה שאין חזרה בכתיבה העיונית והפובליציסטית להוגים חברתיים ציוניים ולאבות התנועה הציונית בכל הנוגע לעמדותיהם המובחנות ביחס לשיטה הקפיטליסטית.⁵ נראה שלכך שתי סיבות עיקריות: (א) המחשבה הקונבנציונאלית שלפיה לאישים כבנימין זאב הרצל ומקס נורדאו אין דבר מה רלוונטי לומר על השיטה הקפיטליסטית בזמנם, ולפיכך הגותם אינה רלוונטית לקפיטליזם בן-זמננו;⁶ (ב) עיקור וסירוס ביקורתם של מבשרי הציונות והתאמת הגותם, מדיניותם ופועלם לסדר היום החברתי הניאו-ליברלי המבוסס על כלכלה מוניטארית ודהדרגולציה של השווקים הפיננסיים.⁷

1. המאמר הנוכחי נכתב ב-2013 והתקבל לפרסום ב"רבעון לכלכלה" שנה לאחר מכן. בארבע השנים שחלפו מאז פרסומי (ביחד עם יגאל וגנר) את הספר: הרצל ומאבקיו מבית ומחוץ, כרמל, ירושלים 2017. בספר ימצא הקורא הסקרן דיון מפורט על סוגיות שונות שאינן מפותחות במאמר זה.
2. על פי *The New Webster Encyclopedic Dictionary of The English Language* (התרגום שלי).
3. ציון האזכורים בעיתונות העולמית ומספר הספרים שיצאו בעשור האחרון שבהם מצויה התייחסות לשניים יכולה למלא ספר; נציין שמרבית העיתונים המכובדים והמרכזיים בעולם הקדישו כתבות ארוכות לשניים. לדוגמה: "Why Marxism is on the rise again", גרדיאן, 4.6.12. על חזרתו של קיינס לשיח הציבורי ועל השיבות הגותו להבנת המשבר הנוכחי ראה Skidelsky, 2009.
4. אני מפתח נקודה זו לאורך המאמר. ראה Palley, 2013; Lapavitsas, 2013.
5. למעשה, נראה שהמגמה במחקר הפוכה. לפי בן-פורת, מראשית דרכה עוצבה מדינת ישראל כמדינה קפיטליסטית ומעודה לא הייתה סוציאליסטית. ראה בן-פורת, 2011.
6. עיתון "דה-מרקר", לדוגמה, הקדיש מספר מאמרים ארוכים למבקרי הקפיטליזם במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 – דוגמת הנרי ג'ורג' והשופט לואי ברנדייס – אולם לא התייחס להוגים ציוניים ביקורתיים לא פחות, אם לא יותר.
7. דניאל גוטווין פירש את השינויים בכתיבתו של שלמה אבינרי על הרצל לאורך השנים כדי להתאימו ל"הגמוניה הכלכלית של ימינו – ולהפוך אותו לניאו-ליברלי". ראה: גוטווין, 2007, וגם גוטווין, 2002. מנגד, איש ימין-כלכלי

למאמר ארבע מטרות: הראשונה, לסקור בקצרה את ההתייחסות להיבטים הכלכליים בהגותם של הרצל ונורדאו ולתאר את המרחב שבו פעלו; השנייה, למקם את הגותם של הרצל ונורדאו בתוך תפיסה כלכלית מובחנת שנכחה בשיח הציבורי בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20; השלישית, להצביע על האקטואליות של ביקורת הקפיטליזם הפיננסי של השניים ולאבחנה כתאוריה יעילה בניתוח הדינמיקה הכלכלית הקפיטליסטית; הרביעית, להצביע על האלטרנטיבה שהם הציגו לקפיטליזם הפיננסי.

חלק א. הרצל, נורדאו – היסטוריוגרפיה כלכלית ומבוא למרחב שבו פעלו

אין לתמוה על הסירוס שנעשה לאישים כהרצל. אלכס ביין, הביוגרף הנודע של הרצל, כתב ש"ידוע שהרצל, שהיה ממתנגדי הסוציאליזם המארכסיסטי, נתן עמידה את דעתו בהרבה על השאלה הסוציאליטית והוא היה מעלה אותה פעם בפעם בכתביו" (ביין, 1953, עמ' 19). הרצל הוא המדינאי הצינוני שנכתב עליו המספר הרב ביותר של חיבורים, ואחד מהחוקרים מנה יותר מ-40 חיבורים שנכתבו על חוזה מדינת היהודים (נכון לשנת 1995) (Goldstein, 1995). בהתאם לכך, שלמה אבינרי, באחת הביוגרפיות האחרונות שנכתבו על הרצל (2007), פסק בפתח ספרו ש"אין מחסור בביוגרפיות" על האישי (אבינרי, 2007, עמ' 9). עם זאת, על אף מדפים עמוסים ספרים, ולמרות שהרצל עסק רבות, כדברי ביין, ב"שאלה הסוציאליטית", ישנה התעלמות צורמת – ומכוונת – מביקורתו על הקפיטליזם הפיננסי, ובמובנים רבים מביקורתו על הקפיטליזם בכלל. הרצל זכה להכיר עוד בחייו את הסילופים והשקרים שהם מנת חלקו של מדינאי. ב"סוף דבר" לרומן "אלטנוילנד" כתב: "לאחר עבודה של שלוש שנים, עלינו להפרד – ויסוריך מתחילים, אתה, ספרי היקר! בתוך איבה וסילופים יאה עליך לאחוז דרכך מבעד ליער אפל" (הרצל, 1960, עמ' 295). הרצל המת לא יכול היה להתגונן כהרצל החי, וראיה לכך ניתן למצוא גם בקרב אלו שנטלו על עצמם את הנצחתו. ב"פתח דבר" שהקדימה המערכת שכונסה לצורך פרסום יומניו נכתב:

יומני הרצל מופיעים עתה במהדורה חדשה... זוהי מהדורה שלמה, ונכללו בה כל ההשמטות, הן שמות והן קטעים, שהיו נוהגות במהדורות קודמות... בו בזמן העירו את תשומת לבנו על כך, כי קטעים רבים הם פרי התרשמותו הרגעית של הרצל על אנשים ומאורעות, זה נוגע במיוחד לעניינים כספיים, שבהן הרצל היה רגיש מאוד. לעתים קרובות שינה הרצל, יותר מאוחר, את דעתו על אותם אנשים ומאורעות, מבלי לרשום זאת ביומן.⁸

העורכים לא ציינו מיהם אלו שהעירו את תשומת לב המערכת ל"התרשמותו הרגעית" של הרצל ובמיוחד ב"עניינים כספיים". המערכת אף לא האירה את המקרים שבהם שינה הרצל את דעותיו "מבלי לרשום זאת ביומן". גם המהדורה המדעית המלאה של כתבי הרצל, המצויה בשפה הגרמנית,

מובהק, דוגמת דורון, הסביר שהרצל היה חסיד השוק החופשי וחיים ויצמן ואחרים בגדו בחזונו כשכוננו כלכלה סוציאליסטית בא"י. ראה: דורון, 2008.

8 מצוטט ב"פתח דבר" לשלושת הכרכים של יומני הרצל, תש"ך. ההדגשות שלי.

אינה שופכת אור על סוגיה זו. אינני מביא זאת כקוריוז, אלא כראיה להשכחת עמדתו הביקורתית של הרצל על "עניינים כספיים"; קרי, high finance, "עולם הכספים הגבוה" או "חוגי הבנקאות הגבוהה" בלשונו של הרצל.⁹ ברל כצנלסון, ממנהיגיה של תנועת העבודה, קבע בשנת 1934 במאמרו "הרצל לדור" ש"יש לחשוש שהדור הבא לא ידע את הרצל בלתי אם כשם, כסיסמה, כדגל, לכל היותר כאגדה נאה", ופירש:

בשם הרצל מבקשים להשיא אותנו, כי הציונות 'הצרופה' היא 'נייטרלית' לגבי סדרי החברה, נתוקה מכל בקשת שינויים ופתרון כי כל נסיון לאחד את בניית המולדת עם תיקון יסודי של סדרי החברה, וכל שאיפה להגביר בתוך המולדת הנבנית את יסודות העבודה והשויון והצדק החברתי – אינם אלא 'שענטז' ו'בגידה'. אבל הרצל עצמו איננו אלא סתירה חריפה לתפיסה מזויפת זו.

וכצנלסון ממשיך:

הוא לא קיבל את הקונצפציה הסוציאליסטית כמות שהיא, ועם זה היה מבקר קשה את המשטר הקיים, על עני ההמונים ומצוקתם, על שפלותם ואיולתם של אילי הממון, על עלבון המחוננים ויהירות השליטים. בקונגרס השני הכריז: 'אלה מקרבנו, הנכונים היום לתת את כל נפשם לזה, יצטערו אפילו על פסיעה אחת, אם יצליח הדבר ליסד רק חברה חדשה בלי שתהיה גם ישרה יותר'. הוא שרצה כי ארץ הבחירה תהא גם ארץ-העבודה, ובשמו מתימרים אלה הרוצים להפוך את ארץ-הבחירה לארץ הספרות והשעבוד (כצנלסון, תש"ז, עמ' 364, ההדגשה שלי).

דמותו של הרצל עוצבה כאגדה קסומה, משיח-חילוני, והדגש על הרצל הרפורמטור החברתי הגדול הושכח מזמן. אירועים ממלכתיים מחד גיסא והשתפכיות רוחניות מאידך גיסא העלימו את הרצל ההיסטורי שפעל בתוך זירה נתונה עם תמונת עולם ברורה. ממרחק השנים, כשקוראים את כתביו הרבים מתברר עד כמה "הרצל הריאלי", שממנו חשש יריבו אחד-העם, עוקר מתוכנו הביקורתי, והגישה השלטת במחקר ההיסטורי מזה שנות דור היא הצגת מחשבת התחייה או ההתחדשות אצל הרצל באינטרפרטציה הצרה שלה, בלי התוכן האנושי והאוניברסלי של הלאומיות שלו.¹⁰ במידה שבכלל מתייחסים לאספקט זה, הוא מופיע לכל היותר בתורת רעיונות ערטילאיים המרחפים מעל המציאות שאת נסיבותיה ההיסטוריות הקונקרטיות מזכירים רק כרקע מקרי של הזמן והמקום שבו פעל האיש. ההקשר ההיסטורי מופיע בדרך כלל כ"השפעת הרעיון הלאומי האירופי על הרצל", וכיוצא באלה שבלונות.

את הרצל ונורדאו ראוי להציג בהקשר הקונקרטי ההיסטורי מתוך הכרה שאפשר להבין לאשורו

9 המאמר "יהודי הנצחי" מופיע בספר "בפני עם ועולם" (הרצל, תשכ"א), כרך א, עמ' 169–174. הציטוט מעמ' 173.

10 אחד-העם כתב: "תקותי שעתידי הרצל להיות ל'אגדה' יפה אשר תביא אולי תועלת לחזוק האידאל הלאומי יותר משיכול לעשות הרצל הריאלי בחייו". תקווה זו, ציין, לא התגשמה במלואה, אולם "פרוצס זה הולך ומתפתח לאט לאט". ראה: לסקוב, 2006, עמ' 237.

את מפעלם רק בזיקתם המודעת למאבק החריף במעבר המאות בין זרמים הפועלים לתיקון חברתי (ביחס למשטר החברתי-כלכלי והבין-לאומי כאחד) לבין כוחות שחתרו לשמר את הסטטוס קוו. אולם, בעוד שזו הדרך הנכונה להציג את הביוגרפיה הציונית של השניים, אין זו המטרה בחיבור זה, שאינו ביוגרפי. בחיבור זה מטרתו "להפשיט" את השניים מההיסטוריה הריאלית שבתוכה הם פעלו כדי לנסות ולזקק את תובנותיהם על הקפיטליזם הפיננסי – אני בוחר בדרך זו מפאת ההתעלמות הגורפת במחקר מסוגיה זו. במילים אחרות, לא אדון על היחסים הסבוכים והמחלוקות בין השניים למשפחת רוטשילד (שהחזיקה בתפקיד מרכזי בעולם הכספים העולמי) – אלא אדון על התפקיד של הבנקאים והפיננסיירים במערכת הכלכלית לפי השניים; לא אדון בהבדלי העמדות שהם זיהו בקרב העיליות הפוליטיות והכלכליות במערב – אלא אדון בניגודים מבניים בתוך מעמד בעלי הרכוש (הון); לא אדון על אופייה הכללי של מדינת היהודים העתידית – אלא אדון באלטרנטיבות המוצעות על ידם להפעלה הספקולטיבית של הבורסה ומערכת האשראי. במובנים רבים דיוננו יכול לקבל את הכותרת: כלכלה-פוליטית לפי הרצל ונורדאו.

בעוד שתמונתו של הרצל מוכרת לכול וישמו נישא בשיעורי ההיסטוריה בבתי-הספר (תמונתו מוצבת במליאת הכנסת ובלשכת ראש הממשלה), שותפו וחברו נורדאו נדחק לפני שנים לקרן זווית; זאת אף על פי שהביוגרפיות הציוניות שלהם שלובות זו בזו.¹¹ הרצל הונצח בצורות רבות, ועל נורדאו נכתב יחסית מעט ועיקר הכתיבה עליו – לבטח בעברית – מוקדש לתחום הספרותי או הציוני, והגותו הפוליטי-כלכלית כמעט לא זכתה להתייחסות במחקר.¹² הביוגרפיה המקיפה (יחסית) עליו היא עודנה זו של אשתו ובתו – אנה ומקסה נורדאו – שיצאה לאור בשנת 1943 ולא תורגמה לעברית.¹³ חלק מכתביו של נורדאו קובצו בשתי סדרות ותורגמו לעברית, אולם הרוב המוחלט של הספרות שכתב או מאמריו הרבים שאינם נוגעים לפעילותו בתנועה הציונית לא תורגמו מעודם.¹⁴ על השקפותיו הכלכליות של נורדאו וביקורתו על הקפיטליזם, לפחות ככל שמחבר זה יודע, נכתב חיבור אחד בלבד בשנות החמישים. בן-חורין מטפל בעמדותיו של נורדאו כדי לאפיין כחלק

11 מעניין לציין שבנימין נתניהו, אז (והיום) ראש הממשלה, אמר שנורדאו הוא אחד משלושת "המנטורים" שלו. ספק אם נתניהו מכיר את השקפותיו הכלכליות של נורדאו – המנוגדות לחלוטין לשלו – ויש להניח שהסיבה לאימוצו האידאולוגי של נורדאו קשור למחקריו ולעמדותיו של בן-ציון נתניהו, אביו של ראש הממשלה. ראה: הארץ, 22.11.96.

12 על פועלו של נורדאו נכתבו מספר חיבורים, ולא נמנה את כולם. עבודת הדוקטורט של משה הלוי, "מקס נורדאו: הגותו הציונית ופעלו בתנועה הציונית" משנת 1988, היא עודנה החיבור המקיף ביותר שנכתב על פעילותו הציונית. ראה גם הלוי, 1991, עמ' 63–92. במרחב האירופי נורדאו כסופר ומבקר תרבות הוא נושא מחקר מקובל. ראה את הספרים הנ"ל שפורסמו בשנים האחרונות: Schulte, 1997; Agnes und Dahmen, 2006; Zudrell, 2003; Murphy, 2007.

13 ראה Nordau, 1943. יש לציין שתי ביוגרפיות נוספות: הראשונה של בלה רבס שפורסמה בשפה ההונגרית בשנת 1940. רבס נרצח באושוויץ, וספרו היה ברשימת הספרים האסורים תחת השלטון הקומוניסטי בהונגריה. לעצם ענייננו, בספר אין התייחסות לנושאים כלכליים אצל נורדאו. ראה: Révész, 1940; השנייה, של יעקב צינמן, שפורסמה באידיש בשנת 1951. הביוגרפיה מקיפה את חייו של נורדאו לפני התנועה הציונית ומתארת גם את פעילותו הציונית. בספר אין התייחסות לכלכלה-פוליטית במובן שאני דן בו בחיבור הנוכחי, אולם ישנה התייחסות לעמדותיו של נורדאו כלפי הבורסה וה"פרזיטים" הפיננסיים. ראה צינעמאן, 1951.

14 הסדרה הראשונה, המאוחרת יותר מבחינה כרונולוגית, קרויה "כתבים ציוניים" והיא מכילה ארבעה כרכים המחזיקים מאמרים ונאומים של נורדאו בסוגיה הציונית והיהודית, וכן את המחזה "דוקטור כהן". הסדרה השנייה, "כתבים נבחרים", פורסמה בשישה כרכים בשנים 1929–1930 והיא מכילה את מסותיו המפורסמות שהקנו לו מעמד כסופר ומבקר-תרבות בעל-שם במרחב האירופאי.

מתפיסתו החותרת ל"הומניזם סולידרי" (נושא מחקרו); אולם המחבר אינו מטפל בהשקפתו כתאוריה כלכלית מובחנת.¹⁵ אין להסיק מכך שנורדאו לא כתב על הנושא, ובמספר חיבורים הוא דן במבנה של החברה הקפיטליסטית, בתוצאות החברתיות והכלכליות של החברה הקפיטליסטית וכן בקפיטליזם הפיננסי כצורה כלכלית מובחנת. אציין מספר חיבורים מרכזיים.

במחזה "מלחמתם של המיליונים" (Der Krieg Der Millionen) שיצא לאור בגרמנית בשנת 1881 ביקר נורדאו בחריפות את הכוח העצום המגולם בידי בעלי ההון הגדולים ואת מלחמתם נגד הציבור המוחה כנגד הצברי ההון האדירים. נורדאו מציג במחזה את האופן שבו מתארגנות ספקולציות פיננסיות, את המכניזם של הבורסה הפריזאית ואת התוצאות הכלכליות ההרסניות שלה. לצד ביקורת על הקפיטליזם הפיננסי ישנם תיאורים דרמטיים על כוחו של הממון והאוחזים בו:

ההמונים הם גייסותיך; הם נשמעים לרמיזתך; הם נלחמים, הם מנצחים, הם כובשים לפי פקודתך. כספך הוא העבודה הצבורה, המרוכזת, של מיליוני בני אדם. טמון בו [בכסף] כוח נפיץ מפלצתי. כאשר אתה מנתב כוח זה לנקודה מסוימת, הוא מחולל נפלאות. הוא חוצב מנהרות באלפים; הוא מפריד יבשות זו מזו; הוא מייבש ימים; הוא הופך אזורים נגועים ברעב למשכנם של מיליונרים; הוא מכסה מקומות נישומים בשדות, סדנאות, בתי חרושת. ואתה, אדוני של כוח אלמנטרי זה, יושב במשרדך, ומשיכת קולמוס אחת שלך מחוללת פלאים אלה ממש כמו מנורת הקסמים של אלאדין באגדות עם! / קארל: אתה נלהב כמשורר ביחס לדבר הפרוזאי מכל, הכסף. / רודולף: שגיאה, קארל, שגיאה גדולה! יחידת כסף אחת היא פרוזאית, אולם הכסף, העושר, העוצמה שהוא מעניק, הוא פואטי ביותר. / קארל: אם כך, העושר אפשר שהוא פואטי, אולם הניכוס אינו פואטי.¹⁶

בספרו "השקרים המוסכמים של הציביליזציה", שהשנים לא היכהו את עוקצו, דן נורדאו ב"התנגחות" בין "השקרים המוסכמים" ל"השקפת-העולם, המדעית-טבעית, המתקוממת להם".¹⁷ הספר הוא ביקורת נוקבת על מוסכמות חברתיות המופיעות כאמיתות היסטוריות. בספר, שהיה לרב-מכר באירופה (הוא נאסר לפרסום במספר מדינות) עוד כשהתפרסם בשנת 1883, ישנו פרק ארוך – "השקר הכלכלי" – המחזיק קרוב ל-80 עמודים ובו מנתח נורדאו את המבנה של הכלכלה

15 ראה את הדוקטורט של מאיר בן-חורין: Ben-Horin, 1952. החיבור מכיל תיפוק בן 30 עמודים העוסק בנושא. מאוחר יותר יצא החיבור כספר. כמו כן, מדי פעם ישנם אזכורים ספורדיים בספרות המחקר. לדוגמה, בהתייחסויות להשקפותיו של הרצל על הבורסה ציין ברקוביץ' בקצרה שדעותיו הקדומות של נורדאו על הבורסה, הבנקים והבנקאים היו "בהרמוניה" עם אלו של הרצל – אולם לא הרחיב (ברקוביץ' כתב בזמן לימודיו – 1983 – עבודת מחקר על נורדאו ופעילותו בתנועה הציונית בראשית דרכה). ראה: Berkowitz, 1999. הציטוט מעמ' 109. וגם: Geller, 1995, pp. 129–160. ראה עמוד 136 שבו המחבר מתייחס בקצרה לעמדותיו הכלכליות.

16 ראה: Nordau, 1904, p. 22. גם הרצל עסק בנושאים אלו בכתיבתו כסופר צעיר. אחד ממחזותיו הראשונים (הנשכחים) של הרצל הוא "הוד מעלתו" (Seine Hoheit) – סאטירה על כוחו של הממון בחברה הבורגנית. הוד מעלתו, אשר אותו יש לעבוד כדי לקבל כבוד ואהבה, הוא לא אחר מאשר הממון. ראה: Theodor Herzl, 1885.

17 הספר "Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit" יצא לאור בשנת 1883 בגרמנית ותורגם במהרה למספר שפות. לטובת הקורא הישראלי יש לציין את התרגום האנגלי: "The Conventional Lies of Civilization" (Nordau, 1886), והתרגום לעברית בסדרה "כתבים נבחרים" של נורדאו תחת הכותרת "השקרים המוסכמים של האנושיות התרבותית" (נורדאו, תר"ץ). התרגום לעברית אינו מדויק דיו ואני עושה בו שימוש חלקי. על מנת להקל על הקורא אני מפנה לטקסט האנגלי ולהוצאה שצינתי ברשימת המקורות והמצויה תחת ידי. ראה: נורדאו, תר"ץ, עמ' 30.

הקפיטליסטית (ובמידה מסוימת גם הטרורם־קפיטליסטית) ומציג תאוריה מעמדית שלפיה ישנו ניגוד בין המעמדות העובדים (ביניהם הוא כולל את בעלי ההון התעשייתיים והיזמים) לבין הספקולנטים והפיננסיירים.

הרומן "מלחמות הדבורים" (Drohenschlacht שיצא לאור בשנת 1897 מתאר את סיפור חייו של מורה בבית־ספר, איש המעמד הבינוני, הנשאב אל תוך עסקי הספקולציה בבורסה הצרפתית בעקבות פגישה מחודשת עם ידיד מהעבר שהפך לפיננסייר ותפס עמדה במערכת הפיננסית הצרפתית. כניסתו של המורה, אדון קופל, לבורסה, הובילה בסופו של דבר להתרוששותו. הרומן הוא לא רק תיאור המכניזם של הבורסה האירופאית בסוף המאה ה־19, אלא גם סיפורה של העילית הפיננסית הצרפתית ברבע האחרון של המאה ה־20.¹⁸ הרצל כתב לנורדאו שזהו הטוב בספריו (הרצל, תשי"ז, עמ' 73). הרומן התבסס בחלקו על ניסיון כושל של נורדאו עצמו בבורסה; ניסיון שכילה את כל הונו בסך כמה מאות אלפי פרנקים והותיר אותו בחוב גדול (Nordau, 1943, p. 373).

יש להפנות את תשומת לב הקורא למשמעות כותרת הספר "מלחמות הדבורים". בעברית המילה "דבורה" תקפה לתיאור דבורה נקבה וזכר כאחד, ואילו בגרמנית ואנגלית מבחינים בין bee (דבורה נקבה) ל־drone (דבורה זכר). drone, דבורה זכר, אינו מייצר דבש, אינו עמל כדבורה ממין נקבה ותפקידו הבלעדי הוא הפריית המלכה. לפיכך, drone משמש בהשאלה לתיאור פרוזיות חברתית ולתיאור אדם שחי על עבודתם של אנשים אחרים. כותרת הספר רומזת על מלחמתם של הפיננסיירים הטפילים בתוך השכבה הסוציאלית שאליה הם משתייכים מחד גיסא, ובמעמדות העובדים מאידך גיסא.

נקודה מכרעת לדינונו היא שבשלושת החיבורים הנ"ל ביקורתו של נורדאו מכוונת בעיקרה כנגד הקפיטליזם הפיננסי והפיננסיירים, הספקולנטים והבנקאים כנציגיו. אומנם ישנה התייחסות (בעיקר ב"שקרנים" [נורדאו, תר"ץ] נגד הקפיטליזם התעשייתי והתעשיינים הגדולים – אולם זו זוכה למקום משני בכתיבתו. בכך כבר יש להצביע על ההבדל המהותי בין השקפותיו של נורדאו (והרצל) לבין אלו של הזרם המרכזי בסוציאליזם ובמרקסיזם: הרצל ונורדאו לא שללו את משטר הרכוש הפרטי ולא ראו בקניין פרטי רעה חולה כפי שגרסה המחשבה הסוציאליסטית האורתודוקסית. השניים גם לא התנגדו לכסף כאמצעי להסדרת היחסים הכלכליים. תימוכין לכך מוצאים בדבריו של דוד ב"אלטנוילנד": "הכסף הוא אמצעי מצוין. אילו לא היה בנמצא, צריכים היו להמציא אותו", וקינגסקורט משיב: "הממון דבר טוב הוא ויפה. בני־האדם הם שקלקלוהו" (הרצל, 1960, עמ' 106). נורדאו לא ראה בקיומו של קניין פרטי "גנבה", כפי שפורדון, לדוגמה, גרס, וראה בקניין המגלם עבודה ישרה והגונה שאינו מבוסס על ניצול עמלם של אחרים דבר לגיטימי (Nordau, 1886, p. 219). "הרכוש הפרטי, כיסוד משקי של העצמאות", טען הרצל, "מְהַדִּין שיתפתח אצלנו באורח חופשי ומכובד" (הרצל, 1997, עמ' 162), ובמקום אחר כתב: "הקניין הפרטי, היסוד הכלכלי לכל חופש, יתפתח אצלנו באין מעצור ובאין מכלים. הן גם את פועלינו ה'שחורים' נעלה מיד למדרגה של בעלי־רכוש" (הרצל, תרצ"ד², עמ' 55). השניים ראו בניצול חסר־המעצורים של כוח העבודה עיוות חברתי שיש להעבירו מן העולם באמצעות הסדרת היחסים החברתיים בצורה שוויונית (וחלוקה מחדש של ההכנסות); אולם זיהו בהון הפיננסי ובמשטר כלכלי הפרוץ לפעילות ספקולטיבית את הכשל המרכזי בקפיטליזם.

דבר נוסף שיש לציין הוא ההבדל בין אופי הכתיבה של הרצל ונורדאו. האחרון היה תיאורטיקן,

18 ראה Nordau, 1897a. הספר יצא בתרגום אנגלי תחת הכותרת "The Drones Must Die" (Nordau, 1897b).

פובליציסט והוגה דעות ובמשך שנים – זמן רב לפני הקמת התנועה הציונית וראשית פעילותו של הרצל – זכה למוניטין במרחב האירופאי כאינטלקטואל בעל שיעור קומה. לפיכך, כשאנו מצמצמים את דיוננו לביקורת הקפיטליזם הפיננסי של נורדאו יש לשים את הדגש על כך שביקורת זו לא הייתה קשורה לכתיבתו ולפעילותו בתנועה הציונית, והיא בעלת אופי תיאורטי. הרצל, מנגד, כעיתונאי ומחזאי לא הקדיש את עתותיו לכתיבת מסות עיוניות. בעוד שניתן ללמוד רבות על ביקורתו את הקפיטליזם מעיונים במאות מאמריו ב"נויה פריא פרסה"¹⁹, עיקר כתיבתו על נושאים כלכליים-פוליטיים הייתה שזורה בפעילותו הציונית. לפיכך, הכתיבה של הרצל בסוגיות אלו נושאת ברובה אופי קונקרטי – ביקורת על משפחת רוטשילד, ניסיונות לרכוש את החוב הטורקי, המהלכים להקמת הבנק היהודי – ותיאור קונספטואלי של החברה היהודית המתוקנת. לעתים, מתוך התיאור הפוליטיבי של החברה המתוקנת ניתן ללמוד על כשליה של החברה האירופאית הישנה.

נקודה חשובה היא העובדה שביקורת הקפיטליזם ה"הרצליאנית" מופיעה בצורה ברורה עם ראשית פעילותו הציונית. המחברת הראשונה ביומני הרצל, המתארת את ראשית פעילותו, מכילה קרוב ל-150 עמודים ובה כלול "הנאום אל הפמליא" המפורסם. הנאום שנכתב במאי-יוני 1895 נועד להיות מושמע לפני מועצת משפחת רוטשילד (מוסד שלא היה קיים), ובהמשך שימש בסיס לספר "מדינת היהודים" (שפורסם בפברואר 1896). כמעין השלמה, הרומן "אלטנוילנד" שיצא לאור בשנת 1902 הוא ביטוי ספרותי לאידיאות ולמטרות הפוליטיות והחברתיות המצויות כבר ב"נאום אל הפמליא" וב"מדינת היהודים". את הלוח של התפיסה הסוציאליטית והכלכלית ה"הרצליאנית" יש למצוא ב"נאום", ואילו יתר היומנים, שכתבתם תמה עם מותו של הרצל בשנת 1904, הם הלכה למעשה הוצאה לפועל של התוכנית החברתית המגולמת ב"נאום". הדבר מלמדנו שביקורתו של הרצל על הקפיטליזם הפיננסי איננה תוצאה של היכרותו הבלתי-אמצעית עם התנאים הפוליטיים והכלכליים באירופה כמנהיגה של התנועה הציונית, אלא היא קודמת לה. "ראוי לציון", ציין הסופר האידישאי זינמן, "שבאותו זמן" שהרצל התמודד עם הפלוטוקרטיה הפיננסית כתב נורדאו את ביקורתו על הבורסה וה"פריזיטים" (צינעמאן, 1951, עמ' 113). זינמן טוען בצדק שפעילותו של נורדאו בתנועה הציונית הייתה המשך הגיוני למלחמתו נגד המחלה הממארת של הפרזיטיות הפיננסית (שם, עמ' 116).

כאמור, מעט חיבורים עסקו בביקורת הקפיטליזם של הרצל מנקודת מבט פוליטית-כלכלית. אורי זילברשייד כתב בפתח מאמרו "חזונו החברתי-כלכלי של הרצל" שהאחרון "אינו נתפס בתודעת הציבור ובתודעת האקדמיה כהוגה דעות חברתי ומדיני אלא כמנהיג לאומי... [עם זאת] מקום מרכזי בהגותו החברתית והמדינית של הרצל נועד לחזונו החברתי-כלכלי" (זילברשייד, 2000, עמ' 614). זילברשייד טוען שבהגותו של הרצל ניתן למצוא את השורשים של מדינת הרווחה המודרנית. דניאל גוטוויין במחקריו על הפלוטוקרטיה היהודית והניגודים בתוכה תיאר ופירש את המפגש של הרצל עם אצולת הממון היהודית ואת ההבדלים שהרצל מצא בתוכה ביחס לרעיון הציוני (גוטוויין, תשנ"ז). במאמר נוסף הצביע גוטוויין על ניתוחו של הרצל את הלאומיות, הסוציאליזם והדה-קולוניאליזם כנקודת מפגש בפתרון "הבעיה היהודית" ותיאר בקצרה את ביקורתו של האחרון על ההון הפיננסי.

19 ראה מאמריו הרבים על פרשת פנמה, וגם נציין מספר מאמרים מהכרך הראשון מתוך שלושה (הרצל, 1974) המחזיקים חלק ממאמריו ב"נויה פריא": "השאלתה של הציר לור", "השביטה של פועלי המכרות", "צרפת בשנת 1891", "תולדותיו של האדון לוראן: מכתב בעניינים כספיים", "האצולה והבורסה", "שאלת המניות של רכבת המדינה בפאריס", "הנסיך אלוואיס ליכטאנשטיין על השאלה הסוציאליטית", "הבארון אלפונס רוטשילד על השאלה הסוציאליטית".

כזילברשייד, גם גוטווין מסכים ש"הרצל הרבה להתייחס בכתביו לשאלות חברה וכלכלה, ומשרטט חלופות בעלות אופי סוציאליסטי לא מרקסיסטי לקפיטליזם התחרותי של זמנו".²⁰ יש מן המשותף בנימוחיהם של זילברשייד וגוטווין, והם מתייחדים מחוקרים אחרים שהתייחסו לעמדותיו הכלכליות והחברתיות של הרצל בכך שלשיטתם האחרון השתמש בניתוח אינטרסים מעמדיים לזיהוי הגורמים שאיתם התנועה הציונית יכולה לפעול (או לא) בתוך מעמד בעלי-הרכוש (זילברשייד, 2000; גוטווין, 2008). בכך הם נבדלים מחוקרים כלוריה ואדלר, שהתייחסו להשקפותיו הסוציאליות של הרצל אולם נטו למקם אותו על ציר הליברליזם הכלכלי. ניתוח ברוח זו נעשה ע"י גרוס במאמרו על "תפיסתו הכלכלית של הרצל" שחזר גם הוא על האקסיומה המקובלת שלפיה הרצל חיפש משטר שישלב בין קפיטליזם בלתי מרוסן לבין סוציאליזם (גרוס, תש"ס, עמ' 92). לשיטתו של גרוס "לו ראה אותנו הרצל כיום היינו מוכרים לו יותר ואולי אף מקובלים עליו יותר, במרבית מאפייני הכלכלה, ממה שהיינו בשנת 1936 או בשנת 1966" (שם, עמ' 101). בעוד שעל הערכה זו ניתן להתווכח, גרוס מתעלם לחלוטין מביקורתו של הרצל על מערכת האשראי ותפקידה של הפלוטוקרטיה הפיננסית במערכת הקפיטליסטית.

התעלמות מביקורתו של הרצל על תחום הבורסה והאשראי ונציגו מעלה תהיות, שכן כתביו של הרצל גדושים באזכורים לכך והחוקרים שכבר מציינים זאת אינם נוטים לטפל בכך.²¹ אדלר כותב ש"הרצל הבין לחלוטין את הכשלים הטבועים בשיטה הקפיטליסטית והיה משוכנע שהמדינה חייבת להשתתף באופן אקטיבי בסיוע וברגולציה של עסקים פרטיים" – אולם הוא אינו מזכיר את העובדה שכשל מרכזי לדעת הרצל היה העובדה שהבורסה מאפשרת פעילות ספקולטיבית, ואינו דן בכך.²² לוריה, מנגד, מקדיש דיון ל"פעולות-הבורסה" מנקודת המבט של ארגון היחסים הכלכליים-חברתיים במדינת היהודים העתידית, אולם דיונו חלקי ומחטיא את הלזו העיקרי בביקורתו של הרצל (לוריה, תרפ"ז, עמ' 169–172).

גרוס כתב שתפיסתו הכלכלית של הרצל "השתלב[ה] במגמה שהיתה חלק מרוח התקופה".²³ כידוע, הרצל למד באוניברסיטת וינה את לימודי המשפטים ובין מוריו היו אנטון מנגר (Menger) (שהיה סוציאליסט אם כי לא מרקסיסט) ולורנץ פון שטיין (Stein). שפס טוען ש"הבנתו הפוליטית עוצבה באורח מכריע על ידי פרופסורים מאוניברסיטת וינה" – ואינו מרחיב.²⁴ ישנם חוקרים הטוענים שהשקפתו של הרצל משתלבת בהשקפותיה של האסכולה האוסטרית בכלכלה העיונית

20 גוטווין, 2008. הציטוט מעמ' 42 (להלן: המהפכה ההרצליאנית). אצ"ן, שגוטווין משתמש בתיבה "דה-קולוניאליזם" במאמרו אף על פי שהמושג משמש לתיאור התהליכים ההיסטוריים שהתרחשו לאחר מלחמה"ע השנייה.

21 סימפוזיון שנערך בשנת 1995 על חשיבתו הכלכלית של הרצל פורסם בכתב-העת *European Journal of Law & Economics* 3(2) (June 1996) בצורה של חמישה מאמרים (להלן: *EJLE*). חמשת המאמרים, ש-4 מתוכם עוסקים באופן מובהק בהיבטים כלכליים במשנתו של הרצל, ולחלקם נתייחס במהלך החיבור הנוכחי, אינם מזכירים כלל (!) את יחסו של הרצל לבורסה ולמערכת הפיננסית. ההתייחסות היחידה, ואדגיש שמדובר רק במשפט אחד, מצויה במאמר: Senn, 1996. ההתייחסות היא בעמוד 133 (להלן: ש"ן). המחברים כולם שמים את הדגש על תמיכתו של הרצל ב"כלכלת שוק", אולם שוגים באנאכרוניזם כשמשליכים את המושג במשמעותו המודרנית על סוף המאה ה-19. כך נוצר הרושם שהרצל הוא איש ה"שוק החופשי". על כך בהמשך.

22 ראה: Adler, 1962, p. 10. אע"ר שבשנות דיונו, הבורסה בגרמניה למשל היא חברה ממשלתית ולא פרטית. הבורסה לניירות ערך בת"א היא חברה פרטית.

23 גרוס, תש"ס, עמ' 92. ש"ן, כך נראה, לא חושב כך כשהוא כותב על עמדותיו של הרצל בנושא כלכלה וחוק: "הרצל היה אורגינלי עד-מאוד, לכל הפחות, יש לתת לו קרדיט על אומץ לב". Senn, 1996, p. 149.

24 ראה שפס, 2001, עמ' 29.

(Desmond, 1974, pp. 113–114), וגרוס בצדק מבטל זאת – אם כי מסיבות אחרות מאלו של המחבר הנוכחי.²⁵ גרוס טוען שלא ניתן לזהות בצורה משמעותית השפעות של מנגר או של שטיין על הרצל, ו"מכל מקום דעותיו של הרצל בנושאים כלכליים וחברתיים שיקפו ידע כללי והשכלה כללית של אינטלקטואל ועיתונאי בן תקופתו, ולא דווקא ידע בכלכלה עיונית" (גרוס, תש"ס, עמ' 92). המושג "רוח התקופה" המשמש את גרוס הוא חמקמק, ויש בו כדי להצביע על כך שהשקפותיו הכלכליות של הרצל (או של נורדאו לצורך העניין) היו שכיחות ומקובלות. לדעתי, אין זה כך. בפרק הבא אתעכב על ההשקפה הכלכלית שאליה יש לשייך את הרצל ונורדאו, אולם עתה יש לציין שהשקפתם של השניים הייתה רחוקה מזו של האסכולה הקלאסית בכלכלה שהאסכולה האוסטרית אימצה, ומנוגדת לה, וגם אין לזהותה עם הביקורת האנטי-קפיטליסטית של חוגים אנטישמיים שונים שהייתה שכיחה בזמנם.

מאבקם של הרצל ונורדאו מבית, כלומר בתוככי העם היהודי, הוביל לא פעם לכך שמתנגדיהם הטיחו בהם שהם שונאי-ישראל, אנטישמיים. הדבר החל עוד בזמן המחלוקת של השניים עם רבני-המחאה ובנקאי-המחאה; מושג שהרצל ונורדאו השתמשו בו כדי לתאר את מתנגדי הציונות.²⁶ יוסף ש. בלוך, ציר יהודי בפרלמנט האוסטרי, כתב על הרצל ש"האיש הזה בא מחוץ לתחום היהדות הוא שוטה לדבר אחד להבעיר אש שנאה כבירה בעולם נגד היהודים והוא יתחמם לאורה... שיח ושיג לו עם שונאי ישראל, יש לראות מזה שבכל מאמריו הוא מגלה דעות שהצדק עם האנטישמיים ושהעמים הם בגלות אצל היהודים העשירים" (בלאך, 1957, עמ' 11–12). בספר אנו מוצאים קביעות על כך שהרצל "חותר מחתרות נגד רוטשילד" (שם, עמ' 30). האם הרצל ונורדאו הושפעו מהגות אנטישמית כלכלית?

לא ארחיב על המאבקים החברתיים ותורות חברתיות שהתנגשו ביניהן במאה ה-19, אולם אין ספק שהרצל הכיר את המחלוקות שפילגו את החברה והפוליטיקה בווינה, העיר שבה למד.²⁷ תיאור אינפורמטיבי ניתן למצוא אצל קורנברג המצביע על המאבק בחברה הווינאית ועל התחזקות הקואליציה הנוצרית-סוציאלית בהנהגת קרל לוגר (Lueger). קואליציה זו נשענה על יסודות אנטישמיים מובהקים והייתה תנועת-נגד למודרניזציה ולתיעוש האירופאי של מחצית המאה שהחל בתקופת הניאו-אבסולוטיזם האוסטרי וקידם צמיחה כלכלית ומסחר חופשי, ושפרויקט הדגל שלו היה הקמת רשת מסילות רכבת ענפה. המשבר הכלכלי שהחל בהתמוטטות הבורסה במאי 1873 הוביל לשפל כלכלי בן 7 שנים שפגע קשות בתעשייה הזעירה – שבתורה הביאה להתהוות שכבת פרולטאריים תעשייתיים חדשה.²⁸

המשבר הכלכלי, שברובו היה תוצאה של מניפולציות פיננסיות, לא ריפה את ידי הממשלה האוסטרית שחתרה למודרניזציה מ"למעלה" על אף ההתנגדות של שכבות רחבות בציבור שראו את הקפיטליזם כהרסני ולא מוסרי. בתנאים אלו של מעבר למשק קפיטליסטי נוצלה במהרה ההבחנה הנושנה בין "הון פרודוקטיבי" (schaffendes Kapital) ל"הון בלתי פרודוקטיבי" (raffendes Kapital) לזיהוי היהודים עם ההון הטפילי לעומת ההון הנוצרי החיוני (Kornberg, 1993, pp. 93–97).

25 בלום טוען שהרצל הושפע בכלל מהאינטליגנציה הווינאית – לאו דווקא בנושא כלכלה – ומהאסכולה האוסטרית במיוחד. גם הוא, כאחרים, מנסה להפוך את הרצל לקרוב בהשקפותיו למנגר, ואינו משכנע בכך. ראה: Blum, 1996 (EJLE).

26 נחמן סירקין כתב: "התחילה הסינאגוגה מתמזגת מיזוג פנימי עם בורסת-היהודים של פראנקפורט ולהיות עמה לבשר אחד". פראנקפורט היא עירם של בני משפחת רוטשילד. ראה: סירקין, 1986, עמ' 65.

27 על הרצל בווינה ראה: Berkley, 1988, pp. 113–118.
28 ראה: Kornberg, 1993, pp. 93–97; ראה גם ספרו של ברקלי המוזכר בהערה הקודמת, עמ' 103–111.

97–98). הבחנה זו שהייתה שכיחה בחברות הפרה־קפיטליסטיות והולכת אחורה עד ימי הביניים אפיינה את תקופת מרטין לותר הלוחם בריבית הנשך, והייתה דומיננטית אצל שונאי ישראל לדורותיהם (אטינגר, 1978, עמ' 19–23; דרון, 1983, עמ' 68–69). שיאה, כך נראה, בשנות ה־20 וה־30 המוקדמות בגרמניה של ויימאר והנאציזם.²⁹

כעיתונאי בעיתון ההונגרי (Pester Lloyd) דיווח נורדאו על המשבר הכלכלי ותיאר את זירת הבורסה כ"מחלה חברתית נוראה, מגפה שתפסה את כל וינה". כבירת הבורסה של אוסטריה, שבה חלקים גדולים מהציבור עוסקים בפעילות בורסאית, דמותה של החברה התעצבה ברוח זו.³⁰ נראה שכמשקף מן הצד על אירועים אלו החלה להתעצב עמדתו הביקורתית על הקפיטליזם הפיננסי.

האנטי־ליברליזם והאנטישמיות מוזגו יחדיו, כשקרע פורייה לכך משמש חוסר־היציבות של המשטר התעשייתי המתהווה והמשברים הכלכליים שאפיינו אותו. לא רק באוסטריה, אלא ברחבי היבשת, זוהו היהודים כאלמנט חברתי שלילי הנושא באשמה לסבלם של ההמונים המרוששים. בגרמניה תקף העיתונאי אוטו גלאגאו (Glagau) בסדרת מאמרים את ספסרי הבורסה תוך רמיזות ברורות לתפקידם של היהודים במשברים.³¹ באותה תקופה הוקמו ארגונים כגון "הרייכספארטיי הסוציאלי" (Soziale Reichspartei) בהנהגת ארנסט הנריצי (Henrici) ו"מפלגת הפועלים הנוצרית סוציאלי" (Christlich-Soziale Arbeiter Partei) של אדולף שטקר (Stöcker). ארגונים אלו, שציינו רק את חלקם, זיהו את היהודים באופן מובהק עם הבורסה, הבנקים והפעילות הספקולטיבית.³² הרצל הכיר את ההתפתחויות הפוליטיות ואת ההגות האנטישמית שהייתה פופולארית, ולא שלל את כל מסקנותיה. דוגמה טובה לכך, המוכרת יותר מהביוגרפיה של הרצל, היא המקרה של דרימון.

אל צרפת, מולדת השוויון והחופש שהעניקה ראשונה שוויון־זכויות ליהודים, הגיעו בסופה של המאה ה־19 נחשולי האנטישמיות המודרנית. בנק רוטשילד, שהתעצם והרחיב את השפעתו על כלכלת צרפת מאז מלחמות נפוליאון, נמצא במאבק עם הבנק הקאתולי "אוניון ז'נראל" (Union Generale des Banques) שהיווה את עמוד התווך של המפלגה הקלריקלית־מונרכית. מלחמת שני הבנקים תוארה כמלחמה של הון יהודי בהון נוצרי.³³ בעידודם של גורמים בעל־עניין צצו אגודות אנטישמיות, המובילה שבהן הייתה "האגודה האנטישמית הלאומית" שהקיפה אלפים, ואת תפקיד האידיאולוג הראשי שלה מילא עיתונאי ופובליציסט מוכשר בשם דרימון (Drumont). בשנת

29 ברקאי, 1983. בעמוד 26 יתודע הקורא לכלכלן גוטפריד פדר (Feder), האוטוריטה של המפלגה הנאצית בתחילת דרכה, ולהבחנותיו בין הון פרודוקטיבי ובלתי פרודוקטיבי ולמלחמתו נגד "אוכלי הריבית והרנסה", קרי הרנטיירים והפיננסיירים שאותם זיהה באופן כמעט בלעדי עם הגזע היהודי.

30 ראה: Ujvári, 2005.

31 שטרן מתייחס לסדרת מאמריו של גלאגאו ולכתיבתו של האחרון על הבנקאי היהודי גרשון בליכרדר שהיה הבנקאי של ביסמארק ושמד בקשר רצוף עם הרוטשילדים. שטרן, שאין להחשיד אותו באנטישמיות, כתב שלבליכרדר היו סיבות להיות חסר־מנוחה ממאמריו של גלאגאו שכן הם ערבבו אמת ובדיה יחדיו. ראה: Stern, 1977, pp. 501–502.

32 הספרות האנטישמית על היהודים והבורסה גדולה, ונציין מספר חיבורים זמינים: Glagau, 1887; Kikut, 1895. לניתוח היסטורי של התהוות הסטריוטיפים ראה Van Arkel, 2009, pp. 425–456.

33 סקירה ממצה על האירועים שהובילו להתמוטטות הבנק הקתולי ראה: White, 2007, pp. 115–144. הרצל כתב על התמוטטות הבנק והזעם שהתעורר בעקבותיה: "כך נוסדה האנטישמיות. כל שואה כספית מאוחרת יותר הביאה לה אוהדים נוספים" (כתבות מפאריס, כרך א, עמ' 141). המערכת ציינה שהבנק הוקם כדי להילחם בבנקים היהודיים הגדולים ובחוגים הפיננסיים האנטי־קתוליים בצרפת. האיש המרכזי בבנק הקתולי, אז'אן בונטו (Bontoux), היה פקיד בנק רוטשילד עד שנת 1878, שנת ייסוד "אוניון ז'נראל" (שם, עמ' 142).

1885 הוציא את ספרו הפסבדו־מדעי "צרפת המיוהדת" שהיה לרב־מכר אדיר: המהדורה הראשונה שפורסמה ב־2000 עותקים אזלה במהרה, ותוך שנה נמכרו למעלה מ־65 אלף עותקים (Lottman, 1995, p. 90). דרימון הפך תוך יממה לידוען.

בספרו בנה דרימון תאוריה היסטוריוסופית אנטישמית שלפיה היהודים אשמים בכל האסונות הלאומיים שבאו על צרפת החל מן המהפכה הצרפתית ועד ימיו. המתקפה על איל־הממון היהודים, ומשפחת רוטשילד בראשם, טובלה באנטישמיות בנוסח הגרוטסקי של סוף המאה ה־19. דרימון טען שהיהודים הם שהפיצו את הניהיליזם הדתי בציבור הקאטולי, הם השתלטו בכוח, בתככים ובעורמה על כספי הציבור, בנק רוטשילד שולט בצרפת באי־מפריע וחברת "כל ישראל חברים" אינה אלא אגודת־סתרים בינלאומית החותרת לתפוס את השלטון במדינות הנוצריות בסיוע הממון של בית רוטשילד.

משהתחזקה התנועה האנטישמית ייסד דרימון עיתון יומי בשם "הדיבור החופשי" (La Libre Parole) שנפוץ בקרב שכבות ציבור רחבות, ניהל תעמולת ארס נגד היהודים ותבע לבטל את זכויותיהם. הרצל התבונן בתנועה האנטישמית בצרפת, קרא את ספריו של דרימון, והללו עשו עליו רושם עז. הרצל התרשם מאישיותו של דרימון בעת שראהו כנאשם במשפט שנתעורר נגדו ע"י סגן יו"ר בית הנבחרים הצרפתי שדרימון האשימו בקבלת שוחד אצל אלפונס רוטשילד, ראש הבית הצרפתי של המשפחה, וזאת כדי להציע חוק בנקים נוח יותר (אשמה שהוכחה, לפחות פורמאלית, כלא נכונה) (הרצל, 1974, עמ' 109–113).

ביומנו, לאחר שהרצל דן בסוגיית היזמות הפרטית, הוא כותב: "אני חב הרבה לדרימון על התפיסה המשוחררת שיש לי היום, שהרי הוא אמן" (הרצל, 1997, עמ' 129). הרצל התרשם מהכרזותיו של דרימון – שאותן סיקר כעיתונאי – כי הוא רואה את עצמו מיועד להרוס את המבצרים הכספיים (הרצל, 1974, עמ' 112). הרצל כתב שמאמרו של דרימון עליו היה "מחניף מאוד" (הרצל, 1997, עמ' 427).

בעוד שהרצל בוז לניתוחיו האנטישמיים של דרימון ניכר שהוא קיבל חלק מהערכותיו על תפקידם של הרוטשילדים וההון הפיננסי במערכת הכלכלית. חלק מספרו של דרימון דן בתפקידם של אנשי הממון היהודים העושים את עושרם הגדול ע"י ניצול פירות עבודתם של האנשים העובדים. דרימון טען שהיהודים עשו את עושרם לא באמצעות עבודה, כי הם לא ייצרו דבר, אלא באמצעות מערכת האשראי.

ברור, למשל, שלמשפחת רוטשילד, שהענף הצרפתי שלה מחזיק ביד 3 מיליארד פרנקים, לא היה [סכום] כסף זה כשהיא הגיעה לצרפת. היא לא המציאה דבר, לא גילתה דבר, לא ריפאה שום ארץ. היא לקחה שלושה מיליארד פרנקים מהצרפתים בלי לתת דבר בתמורה. (Drumont, 1886, p. 2).

"סמלם של היהודים המנצלים את עבודתם של אחרים הוא ציפור מכוערת המתיישבת בקן שנבנה על ידי אחרים", כתב דרימון (שם, עמ' 26).

נורדאו והרצל הכירו את הספרות האנטישמית ואת הביקורת של חוגים אלו על הקפיטליזם, וגם במידה שסברו שיש בחלקה אמת – וכך אכן היה – התבוננותם בדינמיקה של הקפיטליזם מורכבת מבחינה אנליטית ופרוגרסיבית יותר מכפי שהיא מבחינה כלכלית. למעשה, במידה רבה, המחשבה האנטישמית בכלכלה לא השתחררה מהאבחנות הכלכליות שהיו נוהגות לפני הקפיטליזם בין "הון פרודוקטיבי" ו"הון לא פרודוקטיבי", ואילו הרצל ונורדאו, כפי שנראה, פירשו את הקפיטליזם

אחרת. בנקודה זו מספיק לעמוד על עצם נכונותו של הרצל להסכים לדברים שכתב דרימון ואף לכנותו "אמן", שהרי הרצל ביסס לפחות בחלקה את הציונות שלו על האיום שבאנטישמיות העמוקה מהסוג שפיתח דרימון. כדי לענות על השאלה כיצד זה יתכן, יש להבין שהרצל לקח מדרימון רק את הביקורת הקונקרטית על הנזק של בית רוטשילד כנציגים המובהקים של ההון הפיננסי, תוך שהוא דוחה על הסף כמובן את יתר מרכיביה של "תורת" דרימון.

חלק ב. הקפיטליזם הפיננסי ומבקריו – מבט היסטורי-אקטואלי

בשנים האחרונות נכנס מושג חדש לשיח הכלכלי הביקורתי – FIRE economy: F עבור Finance, פיננסים; I עבור Insurance, ביטוח; RE עבור Real Estate, נכסי דלא-ניידי. המושג מהווה חלק מרכזי בדיון ביקורתי על הקפיטליזם הפיננסי. חוקרים מצביעים מזה מספר שנים על תהליך של "פיננסיאליזציה" (Financialisation) של הכלכלה והחברה; כלומר, על חדירה הולכת וגוברת של FIRE economy לתחומים של הכלכלה הריאלית, היצרנית³⁴. נהוג להבדיל בין שני מגזרים שונים במערכת הכלכלית: המגזר היצרני והמגזר הפיננסי. המגזר היצרני כולל בתוכו את ייצור מוצרי הייצור והצריכה במשק (מזה שנים נהוג להשתמש במושג "כלכלה ריאלית"), ונציגיו הם התעשיות והעסקים (גדולים קטנים) העוסקים בייצור של אמצעי ייצור ומוצרי צריכה. מגזר זה מבוסס על רווח באמצעות מכירה של סחורות ושירותים – כלומר על ייצור ערכים חדשים.

המגזר הפיננסי כולל בתוכו את תחום הפיננסים, הביטוח ונכסי דלא-ניידי ונציגיו הם הבנקים, עסקי החסכונות וההלוואות, חברות אשראי ופיננסים, חברות ביטוח, קרנות-גידור, חברות השקעה, חברות נדל"ן ועוד. בשונה מהמגזר היצרני המפיק ערכים חדשים מגזר זה אינו יוצר ערכים, אלא הוא מסדיר את חלוקת התוצרת שנוצרה במגזר היצרני. הרווח שגורפים נציגי המגזר הוא עבור שירותים הניתנים למגזר היצרני (אספקת אשראי תמורת ריבית, אספקת קרקע תמורת רנטה קרקעית). במילים אחרות, הרווח במגזר הפיננסי הוא ביטוי לגזלת ערכים שנוצרו במגזר היצרני.

הניגוד בין המגזר היצרני למגזר הפיננסי (אם נשתמש במושג מעט אנכרוניסטי לתיאור הפעילות הכספית של התקופה הפרה-תעשייתית) אינו חדש, אולם בקפיטליזם הוא הפך לניגוד מכריע הקובע את דמות החברה. אני משתמש בתיבה "מגזר" לשם הנוחיות של בן-זמננו. בתקופתם של הרצל ונורדאו הייתה הבחנה נפוצה בין יזם לספקולנט כביטויים לניגודים בקרב מעמד בעלי הרכוש, ובמחשבה המרקסיסטית, לדוגמה, הבחינו בין "הון תעשייתי" ל"הון פיננסי" או "הון סיבוב" (Raz and Wagner, 2014).

עוד לפני המהפכה התעשייתית, וביתר שאת אחריה, הייתה אסכולה שתמכה בהשקעות ציבוריות רחבות, מימון ממשלתי של תעשיות, תמיכה בעובדים מיומנים ומדיניות כלכלית פרוטקציוניסטית. דוקטרינה זו ביכרה שליטה ציבורית על הבנקים (שהיו פרטיים) והמערכת הפיננסית כדי להפנות את הכסף והאשראי לאפיקים יצרניים. הוויכוח הופיע בצורות שונות ופילג את האליטות הפוליטיות והכלכליות, ובבסיסו הוא נגע ליחסי הגומלין בין המדינה למערכת הכלכלית (בעלי ההון) מחד גיסא ולתפקיד של הממשלה ובעלי הון במימון תשתיות ותעשיות מאידך גיסא.

34 הספרות על הנושא גדלה בעשור האחרון, ואציין מספר מצומצם של חיבורים מרכזיים: Epstein, 2005; Erturk et al., 2008; Lapavitsas, 2009; Martin, 2002; Lapavitsas, 2012; Foster, 2007.

במהלך המאה ה-18, ובמאה ה-19 באופן מובהק יותר, התקיימו שתי אסטרטגיות פיננסיות/כלכליות: את האחת נכנה, בעקבות הדסון, "אסטרטגיה פיננסית-מוניטרית" שזוהתה עם הליברליזם הכלכלי ונציגה במחשבה הכלכלית; והשנייה, "אסטרטגיה כלכלית מוטי-ייצור" שתומכה הגיעו מקבוצות סוציאליות ומרקעים אידיאולוגיים שונים.³⁵ קרל פולניי, בתארו את הליברליזם הכלכלי שאימץ את ה"אסטרטגיה פיננסית-מוניטרית", כתב שגישה זו חתרה ל"כינונו של שוק המווסת את עצמו, נסמך על תמיכתו של המעמד המסחרי (trading class), הנסמך בעיקר על [כלכלת] לסה-פייר ושוק חופשי כמתודה [כלכלית]" (Polanyi, 2001, p. 138). הצירוף "המעמדות המסחריים" משמש את פולניי לתיאור הקפיטליסטים הקשורים להפקת רווחים (ערכים) במגזר הפיננסי. "אם המעמד המסחרי היה התומך הראשי (protagonist) של כלכלת שוק", קבע פולניי, "הבנקאי היה המנהיג הילוד של מעמד זה" (שם, עמ' 208).

פולניי הראה, שהשוק הקפיטליסטי שונה באופן מהותי מהשווקים ההיסטוריים שקדמו לו בכך שהוא שוק-המווסת-עצמו (self-regulating market), ובשוק זה ההיצע והביקוש קובעים את המחיר של הסחורה. תנאי הכרחי לוויסות-העצמי של השוק הוא שלושת "גורמי הייצור" – אדמה, עבודה וממון – יופיעו בחזקת סחורות – תופעה המייחדת בטוטאליות שלה את הקפיטליזם בלבד. פולניי מכנה את שלושת גורמי הייצור שהפכו סחורות כ"סחורות פיקטיביות" מכיוון שהם שונים מהותית מהסחורות המיועדות לשימוש או לייצור (שהחברה בפועל ייצרה) בכך שבמהותם אין הם אובייקטים המיועדים למכירה: האדמה אינה סחורה אלא היא נתון של הטבע כמכלול, ובתור נתון טבעי היא אינה מיוצרת, ולבטח אינה עומדת מקדמת דנא למכירה; העבודה אינה סחורה שכן "כושר עבודה" הינו אבסטרקציה של פעילות חייו של אדם החותר לספק את צרכיו; הממון אינו סחורה אלא הוא אובייקטיביזציה של החיים החברתיים – אמצעי להסדרת יחסים חברתיים (שם, עמ' 71–80). מול הבנקאי והפיננסיירים כנציגים של המעמד החותר לכינונו של סידור חברתי זה עמדו מספר מבקרים:

בצרפת, לאחר הרפורמות של נפוליאון, הסן-סימוניסטיים (Saint-Simonianism) ניהלו מאבק עיקש נגד השליטה של המערכת הפיננסית על התעשייה הצרפתית – שהייתה עודנה בראשית דרכה – וחתרו להביא למודרניזציה של הייצור ביבשת. המסר של הדוקטרינה הסן-סימוניסטית היה שעל מנת שהחברה תקצור את הפירות מהארגון התעשייתי המתהווה עליה לשים קץ לשלטונו ההיסטורי של המעמד החי על הכנסה שחולצה בכוח מהמעמדות העובדים. נציגו של מעמד זה בכלכלה המודרנית המוניטרית, טענו הסן-סימוניסטים, הוא הרנטייר, הפיננסייר, שמכשיר הניצול שלו הוא הבעלות על הכסף, כלומר, בעלות על חוב (אשראי) – הצורה הדומיננטית של רנטה. הרנטייר "החדש", נטען, יצר ברית עם הרנטייר הקדום יותר, בעל הקרקע האריסטוקרטי (Mason, 1931).

בארה"ב החל המאבק בחוגי השלטון על אופייה של הכלכלה האמריקאית עוד לפני הכרזת העצמאות. אלכסנדר המילטון (Hamilton), שר האוצר, ביטא בשנת 1791 בחיבורו "דוח על הייצור" את הצורך בבנק שיממן את התעשייה האמריקאית (Hamilton, 1827). מסורת זו טענה שאשראי אינו גורם לאינפלציה אם הוא משמש להעסקת כוח עבודה פרודוקטיבי. הוויכוח בין האסכולה הליברלית הבריטית לבין האסכולה האמריקאית (החופפת את שתי האסטרטגיות שציינו) שבעקבות הנרי קליי (Clay) זכתה למונח "השיטה האמריקאית" (American System) ועיצבה את דפוס היחסים הפוליטיים-כלכליים ביבשת במשך שנות דור. בעוד שהאסכולה האמריקאית שמה

35 על כך ראו במאמרו המצוין של מייקל הדסון ("Two Traditions of Financial Doctrine") בתוך ספרו (Hudson, 2012, pp. 21–70), להלן: הדסון).

דגש על יוזמה ופיתוח תעשייתי, האסכולה הליברלית מבית המדרש של הכלכלנים הקלאסיים דוגמת סמית ולוק "היה אדיש או התנגד לתיעוש ובאופן אחיד דחה כל מאמץ ממשלתי לעודד תיעוש" (Gibson, 2011, p. 20).

אף על פי שבריטניה הייתה ערש-המולדת של המהפכה התעשייתית, דווקא בגרמניה וצרפת זכה הרעיון של מערכת פיננסית פרו-תעשייתית לבכורה.³⁶ כלכלנים צרפתיים וגרמניים (שהיו ברובם יזמים תעשייתיים) היו החלוצים של התאוריה והמעשה שגרסו שמטרתו של האשראי הוא לממן יוזמות פרודוקטיביות על פני מסחר בקרקעות, מניות וספקולציה בסחורות. לאורך המאה ה-18 ומרבית המאה ה-19 נועד המימון שבנקים העניקו למסחר בסחורות שכבר יוצרו ולא לטובת ייצורם בפועל (או לטובת מיזמים גדולים – דוגמת מסילות רכבת וכריית תעלות). אחת הסוגיות המרכזיות של הכלכלה האירופאית והאמריקאית במאה ה-19 הייתה האם הבנקים ינטשו את הגישה שאפיינה את פעולתם המסורתית ויפעלו לטובת התיעוש. בעקבות כך פנו תעשיינים ויזמים, שנדרשו לאשראי לצורך מימון פרויקטים עתירי משאבים, לגייס כסף מהציבור באמצעות הבורסה כמערכת עוקפת מימון בנקאי. כמו כן הוקמו בנקים, חלקם על-ידי תעשיינים, עם אוריינטציה תעשייתית (Hudson, 2012, pp. 31–32, 36). כניסתה של הבנקאות המסורתית לתחומי היוזמות הגדולה בשלב מאוחר יותר הייתה תגובת נגד למהלכים שהתגבשו לתיעוש ופרודוקטיביזציה של הייצור והמסחר העולמי.³⁷ ארתור קיטסון (Kitson), מהמבקרים המקוריים של הקפיטליזם הפיננסי, קבע בשנת 1895:

המנגנון לחלוקת העושר הפך לצורה הגבוהה ביותר של [יצירת] עושר. כסף, במקום שיישאר האמצעי או הכלי של החליפין, הפך להיות מושאה האולטימטיבי, וסחורות, למרות שיוצרו בשביל צריכה, נחשבים בעיקר מנקודת המבט של יכולתם לשמש... כאמצעי להחלפתם. במקום שהפיננס ישרת את התעשייה אנו מוצאים את התעשייה עבד לפיננס (Kitson, 1895, pp. 33–34).

עם התקדמותו של הקפיטליזם התעשייתי במאה ה-19 הפכו שתי עובדות הרלוונטיות לדיוננו לבולטות:

ראשית, למורכבות ההולכת וגוברת של חלוקת העבודה ולצמיחה של שוק הסחורות והשירותים הייתה מקבילה בדמות התפתחות שוק הכספים. חשיבותו של מנגנון הכסף והאשראי גדלה עם התקדמות התיעוש, וההתמודדות עם חלוקת הכסף במשק הלכה ונהייתה קריטית יותר ויותר ביחס לכל ענף בודד של פעילות עסקית. הפונקציונרים של מנגנון האשראי והכסף הלכו והציבו עצמם במיקום אסטרטגי במערכת העסקית, בעמדה השולטת על התהליך הקפיטליסטי בכללותו ע"י הכתבת התנאים לקיומה של פעילות זו. בלשונו של הובסון (Hobson) בפתח הפרק "הפיננסייר", בספרו "האבולוציה של הקפיטליזם המודרני", נכתב: "המבנה של הקפיטליזם המודרני נוטה לשים כוח הולך וגובר בידיים של אלו המפעילים את המנגנון המוניטרי של הקהילה התעשייתית, המעמד הפיננסי".³⁸

36 על הניגודים המבניים בתוך מערכת הבנקאות הבריטית ראה: Ingham, 1984, וכן: Gutwein, 1994, pp. 177–189.

37 ראה למשל את המחלוקת הגדולה בין בית רוטשילד לבית פרייה סביב ההלוואות לאימפריה העותומאנית: Clay, 2000.

38 ראה: Hobson, 1919 (1894), p. 235; כשהספר פורסם לראשונה בשנת 1894 הוא לא כלל את הפרק "הפיננסייר" (The Financier) שממנו לקוח הציטוט הנ"ל.

שנית, אופי היחסים הכלכליים בעולם השתנה. הסחר העולמי נע בעיקר סביב הצרכים של התעשייה ההולכת ומתפתחת. במובן זה ניתן לדבר על גלובליזציה בניגוד לסחר למרחקים ארוכים של תקופות קודמות, שהיה גם הוא תופעה גלובלית, אבל נשא אופי של סחר במוצרי מותרות ונועד רק לצריכתן של האליטות השונות. עתה, הסחר העולמי הפך להכרחי עבור קיומו של כל תהליך הייצור בעולם המתועש. היבט נוסף של תהליך הגלובליזציה היה הפצה בקנה מידה עולמי של טכנולוגיות חדשות שונות המאפשרות לייעל ולהרחיב את תהליכי הייצור. נדגיש שאף אחד משני ההיבטים שציינו הוא לא תוצאה של פעילות פיננסית אלא של הסתעפות חלוקת העבודה והקדמה הטכנולוגית שהיו המנוע של שינויים אלה. המערכת הפיננסית שזיהתה את התנאים החדשים שנוצרו ואת הביקושים לאשראי נטלה על עצמה פונקציות פיננסיות חדשות.

עובדות אלה יצרו שתי בעיות מרכזיות בכלכלה העולמית שהפכו לזירת מאבק על המדיניות הכלכלית הבינלאומית: בעיית מערכת המטבע העולמי ובעיית מערכת היחסים הכוללת בין המדינות הקפיטליסטיות המובילות לבין מדינות העולם השלישי. המאבק סביב סוגיית המטבע העולמי הגיע לכדי הכרעה ארוכת-טווח ע"י התקנת סטנדרט (בסיס) זהב עולמי כמכניזם המטבע הבינלאומי שבו היה תלוי גם מבנה האשראי בתוך כל ארץ, ואילו מערכת היחסים הכוללת בין המדינות המובילות לחלשות יותר עוצבה כמערכת יחסים בעלת דפוסים קולוניאליים. המאבק בצמרות הפוליטיות והכלכליות השונות היה בעת ובעונה אחת מאבק על תנאי הפיתוח, התיעוש והמודרניזציה של מדינות העולם השלישי ועל תנאי ההתפתחות הכלכלית בארצות המפותחות. בפועל, עד מחצית המאה העשרים היה זה מאבק על דפוס היחסים הקולוניאליים בין המדינות הקפיטליסטיות למדינות המתפתחות.

הניגוד בין ה"אסטרטגיה פיננסית-מוניטרית" ל"אסטרטגיה כלכלית מוטת-ייצור" היה לניגוד מכריע במאה ה-19 שקבע את דפוס היחסים הכלכליים העולמיים. דוגמה מוכרת המלמדת זאת היא "נאום צלב הברזל" שנשא ויליאם בריאן (Bryan) בעת שהתמודד על ראשות המפלגה הדמוקרטית ביולי 1896 – שנה לאחר שהרצל חיבר את "הנאום" (Adler, 1968, pp. 100–105). בריאן נשא דבריו בוועידת המפלגה הדמוקרטית לאחר שנבחר כמועמד המפלגה בבחירות לנשיאות. דבריו של בריאן היו נקודת שיא בוויכוח בין אלו שצידדו בממון (דולר המוצמד לזהב) המונפק על ידי בנקים פרטיים, לבין ממון (דולר המוצמד לכסף) המונפק ע"י המדינה. פתרון של בעיות כלכליות מרכזיות היה תלוי בסוגיית השליטה במטבע האמריקאי, והבחירה בדולר מבוסס זהב או מבוסס כסף עתידה הייתה לקבוע את העתיד הכלכלי של הארץ. (כידוע, בריאן הפסיד בבחירות והמחנה הפיננסי השליט את דולר הזהב על הארץ עד כהונתו של הנשיא ריצ'רד ניקסון). "מעולם, בהיסטוריה של ארץ זו, לא התחולל מאבק כזה שאנו עורכים עתה. מעולם, בהיסטוריה של הפוליטיקה האמריקאית, לא נערך קרב הכרעה על עניין גדול כלשהו, כמו העניין הזה, ע"י המצביעים עצמם" (Adler, p. 100). בריאן היה נציגה הבולט ביותר של הסיעה שהתנגדה לשלטונם של "קומץ אילי הממון הפיננסיים אשר אוגרים וסוגרים, בחדר אטום, את ממון העולם" (Adler, p. 101).

אולם, לא ה"עשירים" כחטיבה סוציאלית התייצבו מול בריאן, אלא אנשי הממון, הפיננסיירים. האחרונים, הסביר בריאן, הם אויבים לא רק של הפועל אלא גם של איש העסקים בעל "האינטרסים המסחריים, האינטרסים של העבודה". בריאן הסביר ש"בסיס הזהב היכה ברבותיו... כאשר נחזיר את הממון [לשליטת המדינה] המצווה על פי הקונסטיטוציה, כל רפורמה אחרת תהיה אפשרית; אך עד שייעשה דבר זה, אין שום רפורמה אחרת אפשרית" (Adler, p. 104). בריאן טען שבבסיס הדרישות של הדמוקרטים צריכה להיות הדרישה – לפני כל דרישה אחרת – להפקיע את הבעלות של קומץ אוליגרכים פיננסיים על מערכת האשראי והמטבע. "אתם לא תשפילו את מצחה של העבודה

בכתר קוצים זה, אתם לא תצלב את האנושות על צלב של זהב", סיכם את נאומו בריאן בלי להתיר ספק לגבי דעתו על בסיס הזהב (Adler, p. 105).

מה היה בסיס הזהב שנגדו יצא בריאן? מקורו של בסיס הזהב בחוק הבנקים (Bank Charter Act) משנת 1844 שקבע בין היתר כי הסטרלינג חייב להיות מכוסה זהב. כלומר, אם הבנק המרכזי האנגלי (The Bank of England) מעוניין להדפיס עוד כסף עליו לדאוג לייבוא של זהב נוסף אל תוך אנגליה שייגבה את כמות הכסף הנוספת שהוא מזרים לשוק. מנגד, ברגע שזהב יצא מהמדינה (למשל, כאשר רכשו מטבע זר באמצעותו), הבנק נדרש לנקוט פעולה מאזנת שתפחית את כמות הכסף הזורם במחזור. הבנק עשה זאת על ידי העלאת שיעור הריבית שהובילה מאליה לצמצום ההלוואות שניתנות לציבור (כלומר ליזמים), ופירושה חזרה של שטרות הכסף מן הציבור אל הבנק. כתוצאה ממצאות מוניטארית זו נפגעו היצרנים, עקב עליית שיעור ההחזר הכספי שהושג על ההלוואות שהללו נטלו מהבנקים. יתר על כן, עליית הריבית הובילה להאטה בפעילות הכלכלית, לאבטלה ולהגדלת המצוקה. אחת הטענות שהעלו המתנגדים לבסיס הזהב משני צדי האוקיינוס האטלנטי הייתה שהמנגנון העניק את השליטה על מערכת המטבע והאשראי העולמי בידי פלוטוקרטים פיננסיים שהיו מעוניינים במדיניות של ריבית גבוהה לצורך הרווחים הפרטיים שלהם.³⁹

מלחמתו של בריאן באנשי הפיננסים אינה צריכה לשמש אותנו לצורך השוואה פרטנית שכן התנאים שהרצל ונורדאו פעלו בהם היו שונים, אלא לצורך מיקומם של השניים בתוך אסכולה (אם נשתמש במושג זה) מובחנת שביקרה את הקפיטליזם הפיננסי.⁴⁰ הדגש מופנה לכך שמנהיגה של תנועה ציבורית רחבה בארה"ב (בריאן) ומנהיגיה של תנועה ציונית חדשה (הרצל ונורדאו) מזהים באותו גורם – הפיננסיירי – את האויב של תנועתם.

לאורך השנים (כפי שקרה לא אחת בקרב מבקרי ההגמוניה של הקפיטליזם הפיננסי, ואף היום) היו שטענו שהתנועה ה"פופוליסטית" (Populist Movement) שהובילה את המאבק נגד בסיס הזהב, ושבראשה עמד בריאן, היא אנטישמית.⁴¹ למעשה, לא היהודים היו אלה שהפריעו לבריאן אלא מה שהוא ראה כלפית החנק של ההון הפיננסי על התפתחות החברה האמריקאית. מאחר שבאותה העת סמלה משפחת רוטשילד את ההון הפיננסי האירופאי (בצד שותפתה, משפחת מורגן [Morgan] באמריקה), הרי שהיא שימשה מוקד לחציו של בריאן.⁴² בנאום לפני קהל יהודי התייחס לכך בריאן:

אנחנו מתנגדים למדיניות הפיננסית של ג'יי. פירפונט מורגן (Pierpont Morgan) כשם שאנחנו מתנגדים למדיניות הפיננסית של הרוטשילדים. אנחנו לא תוקפים את הגזע, אנחנו תוקפים את תאוות הבצע והחמדנות שאינה מבחינה בין גזע ודת. אינני יודע על שום קבוצה

39 על בסיס הזהב והדומיננטיות שהוא הקנה לחוגי ה"סיטי" (הבורסה) בלונדון על התעשייה ראה: Ingham, 1984, pp. 96–127; סקירה כללית מצויה אצל: Eichengreen and Flandreau, 1985. קוויגלי מצביע על הקשר בין בסיס הזהב והתהוותה של אוליגרכיה פיננסית: Quigley, 1966.

40 אחד ההבדלים המהותיים בין השקפותיהם של בריאן והרצל – ולא נפתח סוגיה זו כאן – נוגע להנפקת שטרות הכסף. הרצל קבע שיש להלאים את כל עסקי הכספים: "להוציא את הנפקת שטרות הכסף... יציבות השטרות במחזור מובטחת יותר על-ידי בנק ההנפקה הפרטי. אולם פקידיו הם במעמד שווה לפקיד המדינה". הרצל, תש"ד, יומן א, עמ' 173.

41 יש להבדיל, כמובן, מהאידיאולוגיה והפוליטיקה של התנועה הפופוליסטית בימינו הממוקמת עמוק בתוך הימין האמריקאי. לקריאה על התנועה בשנות דיונון ראה: Goodwyn, 1978.

42 לקריאה על הפירמה והמשפחה ראה את המחקר העדכני ביותר: Chernow, 2010.

(Class) בקרב עמנו שבשם ההיסטוריה שלו יכול להזדהות טוב יותר עם ההמונים הנאבקים בקמפיין שלנו מאשר הגזע של דוברי העברית.⁴³

מספר חוקרים תהו על השפעות האינטליגנציה הווינאית על השקפותיו של הרצל. גרוס טוען שאין למצוא "השפעות מפורשות וישירות מדמות מסוימת או מאסכולה כלשהי... לדעתי אין למצוא כמעט שום רמז להשפעות של התאוריה האוסטרית הכלכלית בכתביו של הרצל אלא בעזרת השערות פרשניות מאולצות".⁴⁴ ניכר שהשקפותיו של הרצל בתחום הכלכלה הפוליטית שוללות את ההנחה בדבר שיווי משקל במשק נוסח הכלכלה הקלאסית-ליברלית, והוא התנגד ל"שוק-המוסדת-א-עצמו".⁴⁵ לאור זאת, קשה לראות במנגר דמות שהשאירה בצורה איכותית את חותמה על הרצל. האסכולה הליברלית טענה שקיים "שיווי משקל" בשוק כל עוד הממשלות נמנעות מהתערבות. במילים אחרות, בשוק נפגשים מוכרי כוח העבודה וקונים, והתמורה הנופלת בחלקם של הראשונים היא בדיוק – זה פשר "שיווי משקל" – מה שמגיע להם עבור מכירת כוח עבודתם. גם בעלי האדמה ובעלי ההון מקבלים את התמורה שנפלה בחלקם בהיותם חלק אינטגרלי מתהליך הייצור. מדוע "שיווי משקל" מחייב אי-התערבות? התיאור הליברלי נתן למצב "הרמוני" זה לבוש מדעי על ידי כך שטען שבכלכלה כבטבע ישנם "חוקי ייצור" השולטים הן בייצור והן בחלוקה, והם מכתיבים את התמורה (הרווח) הריאלי של כל משתתף בשוק. הליברלים הסבירו שהתערבות והסדרה של חלוקת פרות הייצור, כפי שהייתה נהוגה לא כתאוריה אלא כמעשה בדורות ובחברות עבר, פירושה "הפרת" האיזון הטבעי של המערכת הכלכלית (Von Mises, 1953; Hudson, 2012, pp. 103–127). השקפה זו (המבוססת על כך שהתאוריה הקלאסית מנתקת עצמה מהפרובלמטיות של חלוקת ההכנסות שלפי הוגיה נשענת על ריבונותו המוחלטת של הצרכן) גרסה שהרנטה שהמגזר הפיננסי כופה על המגזר היצרני אינה צריכה להיחשב כמס על הייצור – אלא כחלק אינטגרלי מתהליך הייצור. הבסיס לתפיסת הריבונות הקלאסית היא שלדעת הכלכלנים הליברליים הממון הוא ניטרלי לחלוטין. כלומר, הממון הוא אקוויוולנט כלכלי ותו לא. הכלכלן אדם סמית, לדוגמה, העריך שהרווח הממוצע של יצרן צריך להיות פי שניים מגובה הריבית שהוא נדרש לשלם לבנקאי עבור הכסף שהיה נחוץ לו בשביל מחזור ייצור, כך שהרווח הגולמי יחולק בין נותן האשראי והיום (Hudson, 2012, p. 23).

היבט זה תופס חלק מרכזי בתיאוריות הניאו-קלאסיות מכיוון שהוא ציר מרכזי בהסברת הספונטניות של קביעת המחירים ובהסברת הרציונל של אי-המעורבות בשוק. אם הכסף הוא ניטרלי מטבעו הוא איננו משפיע על השוק. עם זאת, התיאוריות המתייחסות לניטרליות של הכסף אינן מביאות בחשבון שלכסף, בפועל, יש דווקא ערך שולי שלילי. לדוגמה, אם הכסף אינו מתורגם במהירות לאמצעי קיום ההכרחיים בשביל שרידותו של העובד – הוא חסר ערך, או שערכו שלילי (אם ניתן להתייחס לרעב כמושגים אלו).

43 ראה Bryan, 1897, p. 581. נורדאו התכתב עם בריאן – אולם המחבר לא הצליח לאתר את המכתבים. ראה: Nordau, 1943, p. 201. הארכיון המרכזי של בריאן נמצא בספריית הקונגרס. ארכיונו של נורדאו ממוקם בספרייה הלאומית.

44 גרוס, תש"ס, עמ' 90. אחד הביוגרפים של הרצל כתב ש"הרצל לא סיפר מעולם, מה היתה השפעתה של וינה על התפתחותו" (ביין, 1983, עמ' 15).

45 "אין זה ברור", כותב שין, "בהתחשב ברמת ההבנה של הזמן, [האם] להרצל הייתה קונספציה כללית קוהרנטית על התפקיד שהשוקים משחקים בכלכלה" (Senn, 1996, p. 143). אני, מנגד, חושב שלהרצל הייתה לא רק הבנה קונספטואלית – אלא הרבה יותר מכך.

הטענה שהממון ניטרלי מניחה אותה משמעות מנקודת מבט הערך בכל מעשה מסחר שבו סחורה מתממשת בכסף. אולם, למעשה, אין לחליפין בין סחורה לממון אותה משמעות לשני הצדדים בעסקה. בעל הממון מחזיק כוח רב יותר מאשר מי שבבעלותו סחורה (והסחורה הנמכרת ביותר היא כוח העבודה), וזאת משתי סיבות: ראשית, מכיוון שלבעלי הממון היכולת והכוח לשלוט במהירות החלוקה ובזמינות האמצעים ההכרחיים בכדי שהעובד יתקיים; ושנית, שהממון כסחורה איננו מתכלה או מאבד מערכו במהירות כמו "כוח עבודה" שבמידה שאינו נצרך בתהליך העבודה הוא נאבד לנצח. במילים אחרות, הסחורה "עבודה" איננה נשמרת או מוחזקת בבנקים ובארנקים.

נסכם חלק זה בציון העובדה שהמחלוקת בין ה"אסטרטגיה פיננסית-מוניטרית" ל"אסטרטגיה כלכלית מוטת-ייצור" נגעה לתפקיד ולצורת ההתערבות של המגזר הפיננסי בתחום הייצור, והיבט זה נגע באופן ישיר למחלוקת על ההפעלה הפרטית והספקולטיבית של המערכת הפיננסית. יש להדגיש שעל מחלוקת זו השקיפה התנועה הסוציאליסטית המתחזקת מהצד, שכן לשיטתה הקניין הפרטי בכללותו באמצעי הייצור הוא רעה חולה שיש לבטלו; ואנשי הכספים, לפי הסוציאליסטים, היו מקרה פרטי של מעמד בעלי הקניין בקפיטליזם. מבחינת התנועה הסוציאליסטית וההגות המרקסיסטית האורתודוקסית קו ההפרדה הריאלי הוא בין חסרי ההון, הפועלים, לבין בעלי ההון כקבוצה מונוליתית, וההבדל בין הון יצרני לבין הון פיננסי הוא עניין פנימי בתוך הצמרת הקפיטליסטית שאינו נוגע במישרין למלחמת המעמדות.⁴⁶ ובלשונו של הדסון:

סוציאליסטים העומדים בשוליים וחוזרים על הרטוריקה של מלחמת מעמדות (class war) בין התעשייה לעבודה (התנגשות שלא נעלמה מעודה, ללא ספק) מפספסים את האיום לעבודה ותעשייה הניצב מצד הבנק שחבר לרנטייר [עסקי] הנדל"ן, סקטור הביטוח והמונופולים (Hudson, 2012, p. 17–18).

בהערת סוגריים אציין שהביקורת נגד הרנטייר (שהיום הפך להיות מושא הביקורת המרכזי של הפוסט-קנייסיאניזם), שתומכי ה"אסטרטגיה כלכלית מוטת-ייצור" זיהו כשריד מהתקופה הפאודלית, אומנם הייתה מקובלת בחלקים של הציבור האירופאי בשנות דיונונו, אולם מתקפת הנגד הניאור-קלאסית של השנים הראשונות של המאה ה-20 דחקה אותה הצדה – לפחות עד הגעתו של קיינס ברבע השני של המאה ה-20.

לסיום פרק זה יש להביא את דבריו של פרידריך סודי, זוכה פרס נובל לכימיה וחוקר מקורי של מערכת האשראי והמטבע, שהתריע בסוף המאה ה-19:

במאבקה באוטוקרטיה נעלם מעיניה של הדמוקרטיה, שמכל זכויות היתר של הממשלה, החשובה ביותר, אם לא היחידה המהותית, היא ניהול מונופולין הממון. כאן יש לחפש את הסיבה לכך שהדמוקרטיה נכשלה באופן מוחלט כל כך בחתירתה לסדר חברתי. הדמוקרטיה הניחה בידי אנשי הפיננסים המודרניים עוצמה שכמוה לא הייתה מעולם בידי שליט אבסולוטי. ללא התחשבות בעמים, במלכים ובשרים, ניתן באמצעות השליטה העליונה במחזור הממון ליחידים מעטים כוח שלטון אבסולוטי על התעשייה, ובכך על החיים והמוות של העם. עמי התעשייה שקועים כל כך בחובות, שהתעשייה, כעסק של פושט רגל, מנוהלת על ידי הנושים.

46 ראה: Raz and Wagner, 2014.

שיילוק מחזיק את כולנו בציפורניו: את המדען, את הכהן, את הממציא, את האומן, את האיכר. כולם, כולם הושמו תחת פיקוחה של מעצמה פיננסית מרוכזת.⁴⁷

חלק ג. ביקורת הקפיטליזם הפיננסי של נורדאו והרצל

מכיוון שההיגיון הפנימי של הקניין הקפיטליסטי הוא הגדלת ההצבר – המגזר היצרני, והתעשיינים כנציגיו המובהקים, הם המוציאים לפועל של תוכנית חברתית זו. סוציאליסטים, קומוניסטים ומתקני חברה אחרים שלא עמדו על הניגוד בתוך שכבת בעלי הרכוש כיוונו את חזיהם כנגד מגזר זה – ולו בגלל הסיבה שניצול כוח העבודה בולט ומוחשי יותר. גייסט (Geisst) כתב בספרו על המאבק בארה"ב כנגד כוח המונופולים:

אלו שחישלו אימפריות תעשיות גדולות היו מטרות קלות לאנטי-מונופוליסטים משום שהם עשו מוצרים מוחשיים עם היצע ברור (clear lines of supply). אולם מונופולים אחרים היו חמקמים. אלו שיצרו אימפריות הבנויות על פיננס היה הרבה יותר קשה להאשים (Geisst, 2000, p. 16).

בדיוק נגד אותם מונופולים פיננסיים חמקמים ניהלו הרצל ונורדאו מאבק. הדסון כתב שהכניעה לתכתיבי ההון הפיננסי מעלה תהיות על ההשקפה הפרוגרסיבית של סוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20 שלפיה ההון התעשייתי יפיק רווחים באמצעות הרחבת השקעותיו, והבנקים ישמשו כ"מוח" שיתעל את ההון לטובת החברה בכללותה. אולם במקום כלכלת שפע התהוותה כלכלה של צנע ועבדות לחוב (Hudson, 2012, pp. 17–18). הרצל ונורדאו עמדו על הניגוד המבני בין המגזר היצרני והמגזר הפיננסי. בכתיבהם השונים אנו מוצאים שימוש בקטגוריות שונות המבטאות הבחנה זו: הון תעשייתי, מעמד תעשייתי, הון פעיל, הון ספקולטיבי, פיננסיירים, הון נייד, הון רדום ועוד. לפי נורדאו, את מקורות העושר המצוי בידיים של אישים שונים ניתן למצוא באחד משלושת התחומים הבאים: מסחר, ספקולציה או ייצור (Nordau, 1886, p. 207).

כבר ב"יומן הנעורים" ניתן לראות את ראשית ההבחנה של הרצל בין אופני קניין שונים:

העיר נהפכת לשיטה של אפני קניין. אופנים אלה לובשים שתי צורות: ייצור ערכים (פרודוקציה) וסחר הערכים. הקנינים והמסחר נפרדים. המסחר מתפשט; העיר (עיר המסחר) שוכנת בטבור העולם, היא חורגת מן המסגרת המקומית מיד לאחר שהיא נהפכה מעיר המלאכה לעיר הסחר. היא נעשית מרכז לתנועת הכספים. הכסף עולה למדרגת כוח. המעמדות נבדלים לפני ההון: עשירים ועניים. הם נבדלים לפי ממונם ולפי זכויותיהם. וכתוצאה מזה מלחמה בעשירים, ושאיפה לכסף. מלחמה זו היא יסוד מוסד לתנועה הסוציאליטית (הרצל, תרצ"ד, פ' עמ' פ, ההדגשות שלי).

47 מצוטט אצל Schwarz, 1932, עמ' 65.

ג.1. התחום הפיננסי

נורדאו כתב:

הספקולציה היא אחת התופעות הבלתי־נסבלות והחולניות של האורגניזם הכלכלי... הספקולנט ממלא בחיים הכלכליים את תפקיד הטפיל. הוא לא מייצר דבר ואף אינו ממלא את התועלת המפוקפקת של התיווך, הנעשית ע"י הסוחר (Nordau, 1886, pp. 209–210). פעילותו של הספקולנט מתרכזת בלקיחת רווחים גדולים שנעשו בתחום הייצור ע"י "עובדים אמיתיים" באמצעות גניבה או הפעלת אלימות:

הספקולנט הוא שודד הגזול מהיצרנים את תוצרתם וכופה עליהם לקבל פיצוי לא הולם עבור עמלם, ו[על] הצרכנים הוא כופה לקנות ממנו הרבה [זמן] מראש. הנשק שהוא מפעיל על היצרנים והצרכנים, כמו שודד דרכים, הוא בעל שני קנים והוא קרוי עליה וירידה של [שער] המחירים או דחיקה לקיר של השוק (Nordau, 1886, p. 210).

מהלכים אלו מביאים לפשיטת רגל והתרוששות של היצרן, בעוד שהספקולנט מרוויח את "ליטרת הבשר" שלו (Nordau, 1886, p. 211). ואילו הרצל כתב: "הבנקים מתאגדים לקבוצות לשם עשיית עסקות גדולות ויוצרים את הקרטלים המרושעים הללו, שעדיין אין מכירים בנוק הרב שהם גורמים. ואתם בכל מקום בתוך העניין" (הרצל, 1997, עמ' 174).

בפרק השני הצבעתי על המורכבות של חלוקת העבודה בחברה המתועשת ועל העובדה שהסחר העולמי היה הכרחי עבור התיעוש המתפתח, וציינתי שהפיננסיירים לקחו על עצמם פונקציות חדשות. נורדאו התייחס בהרחבה לתפקיד השליילי שממלאים הספקולנטים והפיננסיירים במערכת הכלכלית ותיאר את המכניזם של ניצול המגזר היצרני: הספקולנט רוכש מיצרן ספציפי את כל המלאי של סחורה מסוימת ושומר אותה בחזקתו עד הרגע המתאים עבורו. בכל אותו הזמן הספקולנט נשאר חייב ליצרן ואינו מחזיר עדיין את חובו. "הוא משלם עבור הרכישה לא במזומן אלא בהבטחות". כשצרכן אחר – כלומר, יצרן – נדרש לאותה סחורה לצורך המשך תהליך הייצור הספציפי שמתבצע במפעלו, הוא נאלץ לפנות לספקולנט המחזיק בידו את כל מלאי הסחורה הקיים "ולשלם את המחיר שהוא דורש".

הספקולנט לוקח ביד אחת כסף שניתן לו ע"י הצרכן ולאחר שהוא משלשל לתוך כיסו חלק גדול ככל האפשר, הוא מעביר את מה שנשאר ליצרן. באופן הזה נעשה הספקולנט, ללא עבודה, ללא תועלת לקהילה, עשיר ובעל השפעה. ההון נוטה אליו חסד רב, אשראי ללא הגבלה (Nordau, 1886, p. 211).

מול הקשיים הגדולים בהקמת מפעל ותעשייה חדשים, והצורך לגייס הון, שממנו ניתן רק בשלבים מאוחרים יותר (גיוס הון, הקמת מפעל, מחזור ייצור, מסחר, מכירת הסחורה) להפיק רווח, הספקולנט בוחר להתעשר ו"להיות על חשבון עבודתם של אחרים"; זאת הוא עושה ע"י הכפפת כל היצרנים והצרכנים האנוסים לקבל את תכתיביו (Nordau, 1886, p. 211). "הפיננסייר משתמש במנגנון של הבורסה" ובערבונות המוגבלים של חברות מסחריות כדי למשוך סכומים המצטברים לעושר עצום, הוא קבע.⁴⁸

48 ראה: Nordau, 1909, p. 331. להוצאה אנגלית ראה: Nordau, 1910.

הכלכלן הגרמני קורט פריצקוליט (Pritzkoleit) תיאר במחצית המאה ה-20 את היחס של הספקולנט לתעשייה במילים אלו:

היזם האמיתי, הקשור קשר הדוק למפעלו, נמצא ביחס פנימי [הכוונה יחס לאמצעי הייצור ולתהליך הייצור] של מאבק חריף עם האיש שהמפעל מעניינו במידה שניתן לתרגם אותו למניות ולאגרות חוב... גם בשלב הסופי של העידן הקפיטליסטי ה"ספקולנט" וה"יזם" אינם זהים זה לזה. אף על פי כן הספקולנט הולך וקובע לחלוטין את המנטאליות של התעשייה. דבר זה רע דיו, והנה החל הספקולנט לקבוע בשנים האחרונות גם את המנטאליות של המדינה. בכך חדלה המדינה להיות מדינה (Pritzkoleit, 1957, p. 304).

מרקס הוא הראשון שהשתמש בביטוי "הון פיקטיבי" (fictitious capital) שהיום חוזר לשיח הכלכלי הביקורתי. הון זה, שאינו מייצג סחורה ריאלית אלא רק דרישה או בעלות על ניירות המייצגים גם הם (לרוב) ערכים פיקטיביים, כונה ע"י נורדאו "אשראי תיאורטי". קטגוריה כלכלית זו, קבע נורדאו, המייצגת התחייבויות עתידיות של גורמים שונים בתהליך הייצור והמסחר "מספיק[ה] איפוא עבור הספקולנט בשביל לייצר לעצמו, משום דבר, את העושר השערוריתי ביותר" (Nordau, 1886, p. 212).

מעמדו ההגמוני של הספקולנט במערכת הקפיטליסטית מוביל לכך ש"כל אדם עובד, כל אדם ללא יוצא מן הכלל, משלם מס לספקולנט".

כל רצונותינו נצפים מראש, כל צרכינו נקנים באשראי מראש ע"י ספקולנטים ונמכרים ביוקר רב ככל האפשר במזומן. איננו יכולים לאכול פרוסת לחם, להניח את ראשנו בצל קורה, להשקיע את חסכונותינו במניות, ללא תשלום מכסת-הביזה [לספקולנט] בקרקע, מבנים ובניירות-ערך. המסים שאנו משלמים למדינה מעיקים, אולם אינם כה מעיקים כמו אלו המוטלים עלינו ע"י הספקולציה (Nordau, 1886, p. 212).

במקום אחר כתב נורדאו ש"פיננסירים רבי-עצמה מנהלים את האדם הממוצע באותו אופן כמו פוליטיקאים, אנשי חצר המלוכה ורודנים צבאים" (Nordau, 1910, p. 330). נורדאו תקף את המכניזם של הבורסה ושוק המסחר בסחורות ותבואה וביקר בלעג את אלו שטענו שקיומם של מוסדות אלו הכרחי:

האומנם נחוצה ומועילה היא הבורסה? האם שמרה פעם את הגבולות של התפקידים השייכים לה להלכה? ההיה זה פעם השוק, ששם נפגשים הקונה לפי תומו והמוכר לפי תומו, ששם מתפשרות דרישה ישירה והצעה ישירה? (Nordau, 1886, p. 212).

נורדאו טען שהדימוי השכיח של הבורסה ל"עץ מורעל" אינו שלם, מכיוון שהוא ממחיש את ההשפעות המוסריות השליליות של הפעילות הספקולטיבית על הציבור – אולם לא את התוצאות הריאליות של הספקולציה הפיננסית:

הבורסה היא מערת שודדים שבה שוכנים היורשים המודרניים של האבירים-השודדים מימי הביניים המבצעים את הוראתם ומשספים את גרונו של כל מי שעובר בדרכם. כמו האבירים-

השוודדים הם מהווים סוג של אריסטוקרטיה, הניזון בשפע וחי מידי המון העם. כמו האבירים־השוודדים הם טובעים לעצמם את הזכות לקחת מעשר מהסוחר והאומן. אולם, [הם] בעלי מזל רב יותר מהאבירים־השוודדים כי לא נשקפת להם סכנה להיותלות חסרי־אונים (high and dry), כשחזק מהם מגיע בזמן שהם פועלים (of purse-slashing, Nordau, 1886, p. 212, התרגום שלי).

הרצל התייחס לא אחת להון הפיננסי ותיאר אותו כ"הון נייד"; כלומר, הון שאינו מושקע בייצור אלא נע בשווקים הפיננסיים על מנת לגרוף רווחים מהירים. בימינו, כשתנועות הון אדירות מתרחשות בפרקי זמן קצרים ומובילות להתרוששות של מדינות וכשפטי־ייצור עוברים למדינות העולם השלישי, דבריו נשמעים אקטואליים מתמיד:

אין להתייחס להון הנייד כאילו הוא נמצא בארץ... היום ההון הזה תורם לקשיים מבית על־ידי הצמחת תעשייה בארצות האקזוטיות באמצעות כוח עבודה זול. אין צורך להביא את הסינים לאירופה. בונים אצלם בתי־חרושת. ואחרי שאמריקה סיכנה את החקלאות, תאיים מזרח אסיה על התעשייה. כנגד הדברים האלה תסייע התנועה [הצינונית] שלי בשניים: בהטיית הפרולטריון היהודי העודף ובריסון ההון הבינ־לאומי (הרצל, 1997, עמ' 302).

ובמקום אחר:

על ההון הנייד קשה היום יותר מאי־פעם לשים את היד. הוא שוקע בן רגע אל תוך האדמה בלי להשאיר עקבות, כלומר בקרקע של ארצות זרות (הרצל, 1997, עמ' 144).

אליבא דנורדאו, המחשבה הקונבנציונאלית שלפיה בעתות של משבר כלכלי המערכת הקפיטליסטית באה חשבון עם הספקולנטים ומרוששת אותם שגויה, שכן אף אם לעתים עושרם הגדול ו"החולה" של ספקולנטים נפגע בזמן משברים אין זה יכול לשנות את העובדה שבמשך שנים מעמד זה חי על חשבון הציבור הפרודוקטיבי.

משברים, טען, מהווים אסון למערכת היצרנית ולפעמים לכמה ספקולנטים, אולם הם אינם פוגעים בפעילות הספקולנטית בכללותה. למעשה, ההפך הוא הנכון. משברים כלכליים הם "הגיי־אסיף" גדולים לספקולנטים המאפשרים "לטבוח" (slaughter) את "המעמדות היצרניים" (producing classes) במדינה מסוימת או ביבשת כולה. בתנאים הכלכליים שנוצרים בזמן משבר, "ההון הגדול" פותח מלעותו ובוולע את רכושו וכספו של הציבור המחפש אפיקים יצרניים להשקעה, וכן את רכושם של הקפיטליסטים הקטנים יותר (Nordau, 1886, p. 213).

לפי נורדאו משברים אינם רק תוצאה של הסתירות המובנות בקפיטליזם, אלא, ההון הפיננסי מארגן ומנצל ירידות שער גדולות בבורסה – משברים – על מנת לרושש את הציבור היצרני כדי לרכוש בזול את רכושו. נורדאו הדגיש שהמגזר הפיננסי אינו מארגן משברים כלכליים על מנת להיות בעלים של מפעלים יצרניים במקום התעשיינים המרוששים, אלא מטרתו למכור את המפעלים ברווח עצום מיד עם חלוף המשבר, לאלו שהוא קנה מהם את הרכוש – התעשיינים – במחירים מגוחכים זמן קצר קודם לכן. כך, משברים כלכליים מאפשרים לחזק את הדומיננטיות של ההון הפיננסי על המגזר היצרני.

בשנה שפורסם ספרו של נורדאו "השקרים המוסכמים" הלך קרל מרקס לעולמו. בכרך השלישי של "הקפיטל" אנו מוצאים קביעות דומות לאלו של נורדאו:

מערכת האשראי, שנקודת-המוקד שלה היא בבנקים הלאומיים, כפי שהם קרויים, ובמלווי-הכספים ונושכי הנשך הגדולים המקיפים אותם, מהווה הרכז כביר, ומעניקה למעמד זה של פרזיטים את הכוח האגדי לא רק לשדוד מפעם לפעם את הקפיטאליסטים התעשייתיים, אלא גם להתערב בייצור עצמו באופן מסוכן ביותר – וכנופיה זו אין לה מושג אודות הייצור ואין לה כל קשר אליו (Marx, 1964, p. 560).

נורדאו ממשיך לתאר את אופני הפעולה של הספקולנטים בזמן משבר בלשון חדה:

הם קונים [את ניירות הערך] בשער נמוך בזמן המשבר הבא ומשחקים את המשחק האכזרי כל כמה שנים כדי ששקט תעשייתי (peaceful industry) ימלא את הכיסים המרוקנים של המעמדות היצרניים. משברים פיננסיים הלכה למעשה הם בוכנת המשאבה שבאמצעותה הקפיטליסטים דולים את החסכונות של המעמדות התעשייתיים לתוך מאגריהם (שם). ההדגשה שלי.

נורדאו יצא נגד החכמה המקובלת שלפיה ספקולנטים הם פיקחים יותר וניחנים בטביעת עין טובה. לספקולנט יש מקורות אינפורמציה פנימיים המאפשרים לו לגזול מהעובד את הכנסתו ולצבור הון ללא עשייה (Nordau, 1886, p. 214). לשיטתו התיאוריות הכלכליות הן "סכולסטיקה" מהסוג הגרוע ביותר (Nordau, 1886, p. 249).

תחום הייצור

לפי נורדאו מקור עיקרי נוסף לעושר ולצבירת הון הוא "הייצור בקנה מידה גדול" – המעמד התעשייתי. אם הספקולנטים – ההון הפיננסי – מנצל את התעשייתיים ואת העובדים וגוזל רווחים שהופקו בתחום הכלכלה הריאלית, המעמד התעשייתי עושה את רווחיו ע"י ניצול האדם העובד – ע"י קניית כוח עבודתו היומי (Nordau, 1886, p. 215). אליבא דנורדאו כל הצבר הון הוא בעל אופי טפילי, נצלני, אולם הוא עומד על ההבדל המכריע בין הייצור והפיננסיר:

כשהספקולנט צובר מיליונים הריהו עושה זאת באמצעות ניצול יתרון כוחו – יהיה זה באמצעות אינפורמציה, פקחות או קשרים – שבאמצעותו הוא מנשל את המעמדות העובדים מרכושם; [זאת הוא עושה] כמו שהשודד משחרר את המטייל מארנקו, תחילה באמצעות הפלתו ארצה עם אלה (Nordau, 1886, pp. 218–219).

ואילו

כשהיצרן הופך לקרויסוס [Croesus], מלך לידה הנודע בעושרו האגדי בעולם העתיק], הוא עושה זאת ע"י ניצול שיטתי של הפועלים, המקבלים עבור מאמצם, כמו רבים מחיות-הבית, לא יותר

מאשר מזון ומחסה ושניהם בצמצום הרב ביותר האפשרי. כל מעשי ידיהם זורמים לשקי הכסף של אדוניהם (Nordau, 1886, p. 219).

נורדאו טען שהעילית הכלכלית שולטת לא רק במערכת הכלכלית, אלא מכתובה את אופייה של החברה וקובעת את תחומי הפעלת הכוח של המדינה. "מיעוט זה של שודדים, שהציבור עובד בשבילו, מאורגן היטב (powerfully organized). בידיו, דבר ראשון, יצירתם וניהולם (administration) של החוקים [לטובתו] וכך הדבר מזה מאות שנים" (Nordau, 1886, pp. 219–220). נורדאו התייחס לכוחם של "מספר אינדיבידואלים" שבמפגשים חשאיים, מאחורי הקלעים, קובעים מי יהיה נשיא ארה"ב.⁴⁹

הרצל ציין שהעושר המאיים בדמותו של ההון הפיננסי לא יהיה חלק מ"החברה החדשה" מכיוון שהוא "עלול להחניק את חירותנו הכלכלית והמדינית" (הרצל, 1997, עמ' 175). חששם של נורדאו והרצל מלפיתת החנק של המערכת הפיננסית על התנועה הציונית לא היה נעוץ רק במעמדו ההגמוני של בית רוטשילד במערכת הפיננסית העולמית; שכן כוחו של ההון הפיננסי אינו מוגבל לתחום הכלכלי בלבד, אלא הוא משתרע לתחום הפוליטי והמדיני.

אינני יודע אם אכן הממשלות כולן כבר מודעות לגודל הסכנה שביתכם מעמיד לפני העולם. בלעדיכם אי-אפשר לנהל מלחמות, וכשמבקשים לעשות שלום תלויים בכם על אחת כמה וכמה. ההוצאות הצבאיות של חמש המעצמות הגדולות לשנת 1895 נאמדו בארבעה מיליארדי פרנקים, ואת הכוח הצבאי האפקטיבי לשם שמירת השלום אמדו בשני מיליונים ו-800 אלף איש. והנה על הכוחות הצבאיים הללו, שאין להם תקדים בהיסטוריה, אתם מצחצים מבחינה פיננסית, מעבר לרצונותיהן הסותרים של האומות! באיזו זכות? בשירותה של איזו אידאה אנושית אוניברסלית? ומי אתם? קומץ קטן של בנקאים (הרצל, 1997, עמ' 174).

במקום אחר התבטא כך:

יש כמה בני-אדם, שחוטאי-הכסף שלהם מקיפים את כל הארצות כמו רשת. יש כמה בני-אדם, המחוללים את הגשם ואת מזג-האוויר הנאה בתופעות-החיים החשובות ביותר של העמים. אבל כל אמצאה מביאה טובת-הנאה רק להם, כל צרה מגדילה את עוצמתם. ולשם מה הם משתמשים בעוצמה זו? האם העמידו עצמם בשירותו של איזה רעיון מוסרי? [...] בלעדיהם אין יכולים לא לערוך מלחמה ולא לעשות שלום. והם מחזיקים את האשראי של המדינות ואת מפעליהם של היחידים בידיהם החמדניות. כל אמצאה חדשה אנוסה לחזר על פתחיהם מתוך הכנעה, ובזיחות-דעת שחצנית הם חורצים משפט על צרכיהם של האחרים.⁵⁰

בספרו של הובסון "אימפריאליזם" (Hobson, 1965 [1902]), הנחשב לציון דרך בספרות הכלכלית-פוליטית, אנו מוצאים קביעות דומות:

49 נורדאו התייחס למערכת הבחירות בארה"ב בשנת 1921 שבה התמודד וורן הרדינג (Harding). נורדאו אמר את הדברים בריאיון שפורסם בינואר 1921, חודשיים לפני שהרדינג ניצח בבחירות. ראה: "An Interview with Max Nordau", *Living Age* 21 (Jan.–Mar. 1921), pp. 222–226. לקוח מתוך המאמר "היהודי הנצחי" (לעיל, הערה 8), עמ' 173.

האם מישו סבור ברצינות שמלחמה גדולה יכולה להתקיים ע"י מדינה אירופאית כלשהי, או הלוואת מדינה גדולה להיחתם, אם הבית של רוטשילד והקשורים אליו מעמידים את עצמם כנגד הדבר? (Hobson, 1965 [1902], p. 57).

נורדאו הדגיש את העובדה שהמגזר היצרני אינו מאורגן ואילו המגזר הפיננסי ריכוזי ומאורגן יותר, ואף מקיים מערכת פנימית להעברת אינפורמציה. בפועל, המגזר היצרני בנוי כחטיבות שהתהוו (פחות או יותר) באופן נפרד, ואילו המגזר הפיננסי מאורגן כמערכת ריכוזית של שליטה שגרעינה הפנימי המרכזי הוא הבתים הפיננסיים הפרטיים הגדולים (רוטשילד, מורגן) ובנקים פרטיים השולטים על מוסדות פיננסיים שונים. ב"מלחמות הדבורים" התאוריה הופכת לפרוזה, ונורדאו מתאר בהרחבה את הישיבות הסגורות והסודיות של בנקאים, פיננסיירים וספקולנטים הפועלים בצורה מתואמת כנגד סינדיקטים וקבוצות פיננסיות ותעשייתיות אחרות. לפי הרצל, עסקיהם של פיננסיירים כמשפחת רוטשילד פרוסים על פני העולם כולו, ו"סחר כספים גדול-ממדים לא רק שהוא סובל ריכוזיות, אלא שהוא אף דורש אותה" (הרצל, 1997, עמ' 174).

חוסר הארגון של המגזר היצרני מוביל להתרוששות המעמדות היצרניים עקב הירידה של שער הרווח. נורדאו הסביר את אחד הכשלים המובנים בשיטה הקפיטליסטית: ככל שיצרן מייצר יותר (מתוך מטרה להגדיל את רווחיו) כך למעשה רווחיו קטנים, מכיוון שהשוק מוצף בסחורות. היצרן נדרש להוריד יותר ויותר את מחיר הסחורה עד שהוא אינו מסוגל אפילו להחזיר את מחיר הייצור, וכך הוא מגיע לחורבן כלכלי (Nordau, 1886, pp. 235–236).
נורדאו טען:

תופעה זו לא הייתה מתרחשת אם הייצור של התעשיות הגדולות היה מפוקח ע"י הדרישה. הייצור העודף לא היה מתרחש לעולם, מחירי המוצרים לא היו יורדים בגלל עודף היצע, והפועל (producing laboring man) היה מקבל משכורת גבוהה יותר עבור כמות עבודה רבה יותר. אולם, ההון מונע את ההפעלה הטבעית של הכוחות [הטמונים] בכלכלה הפוליטית (Nordau, 1886, p. 235).

מספר מבקרים של הקפיטליזם הפיננסי שמו את הדגש על העובדה שבעוד שתחום הייצור אינו מאורגן, ההון הפיננסי מאורגן ופועל בתיאום. הובסון כתב שהעסקים הגדולים, ביניהם הוא מונה את הבנקאות, הבורסה, מתן הלוואות ועוד, מהווים את המצבור המרכזי הבינלאומי של הקפיטליזם. האחרונים מאוחדים בקשר ארגוני אדוק ונמצאים בקשר צמוד אחד עם השני וממוקמים בלבה של כל עיר מסחר בעולם. "הם נמצאים במעמד ייחודי [המאפשר להם] לשלוט על המדיניות של אומות" ותנועות הון יכולות להתקיים רק בהסכמתם (Hobson, 1965, pp. 56–57).

32 שנים לאחר פרסום "השקרים המוסכמים", שהיו שנים של התפתחות תעשייתית אדירה באירופה ובגרמניה בפרט, כתב נורדאו מאמר בשם "הטרסט"⁵¹ ובו תיאר את ה"טרסטים" בתור נקודת שיא בהתפתחות הקפיטליסטית. אם ב"שקרים" הצביע על חוסר הארגון של המגזר היצרני כאחת הסיבות לחולשתו, המציאות הכלכלית שינתה פניה ו"טרסטים" תעשייתיים גדולים צמחו

51 המאמר "Die Trusts" מופיע באסופה של נורדאו: *Menschen und Menschliches von Heute* (Nordau, 1915), pp. 198–207; באותו ספר ישנו מאמר בעל-עניין על הפסיכולוגיה של שליטי הטרסטים ("Zur Psychologie der Trustpotentaten"), עמ' 21–224.

והתחזקו. נורדאו תיאר את ההשפעות של ה"טרסטים" על הכלכלה והחברה המודרנית: הם מנמיכים את הפוליטיקה והמדיניות (בלחץ ה"טרסטים" של הטבק והסוכר התקיימה מלחמת ארה"ב – ספרד ב-1898, טען) והם מנשלים את היצרן הזעיר ממקומו במערכת הכלכלית. נורדאו מסביר שה"טרסטים" הם בינלאומיים, הם "השוט של האנושות, מפלצות שנראה שנוצרו ע"י הציוויליזציה למען השמדתה העצמית".

עם זאת, לאחר התיאור הביקורתי על ה"טרסטים" נורדאו מראה שבזמן שהם "מהווים התקדמות לקראת הרוע, הם מכינים את הקרקע להתקדמות [חברתית] מעבר לעצמם – לקראת הטוב". נורדאו הסביר שה"טרסטים" מצמצמים את האנרכיה בתחום הייצור ובמשק הסחר מכוון שמתקיימת מערכת של הסדרה ופיקוח על תהליך הייצור. את השיטה שלפיה המחירים נקבעים ע"י חוקים של היצע וביקוש (נורדאו בכלל חשב שזו דוגמה) או תחרות פראית בין יצרנים, מחליפה חלוקה מתוכננת של המשאבים.

לפי נורדאו ה"טרסטים" הם התפתחות חיונית מכיוון שרמת הארגון הגבוהה שלהם תוכל להביא להגשמה של כלכלה מתוכננת ומפוקחת – סוציאליזם. במילים אחרות, הצלחתם של ה"טרסטים" מלמדת את הציבור שניתן לארגן את הייצור וחלוקתו בצורה שונה מההיגיון הליברלי של השוק הבלתי־מפוקח ולשלוט על התהליך בכללותו. הקונספציה העומדת מאחורי ארגון ה"טרסטים" היא נכונה ומאפשרת לשלוט על הייצור והצריכה מחד גיסא, ולהתמודד עם תחלואי הקפיטליזם הפיננסי מאידך גיסא. בשונה מהגישה המרקסיסטית האורתודוקסית נורדאו אינו חושב שעל הפועלים לכבוש את המפעל ולנשל את בעלי הטרסטים, המיעוט המנצל, מרכושם, אלא שבתהליך ארוך ("ברוגע ובאופן אוהב") העובדים יבחרו לעצמם נציגים שיחליפו את בעלי ההון בנייהול הכלכלה. הלז אצל נורדאו הוא שאת הכלכלה יש לארגן בצורה סולידרית המבטיחה חופש הולך וגובר ליחיד. כשהוא משתמש בתיבה "סוציאליזם" הוא מתכוון לארגון קואופרטיבי של הכלכלה והחברה ולא למהפכה אלימה – גם בנקודה זו הוא והרצל ראו בעין בעין.

חלק ד. אלטרנטיבה לקפיטליזם הפיננסי

סיימון ג'ונסון (Johnson) כינה בזמן המשבר הכלכלי של שנת 2009 את השתלטות ההון הפיננסי על המערכת הפוליטית והכלכלית "הפוטש השקט".⁵² בספר שחיבר עם ג'ימס קוואק (Kwak) כתב על הצורך ברפורמה של המערכת הפיננסית ו"נדבך מרכזי ברפורמה זו יהיה שבירת המגה־בנקים השולטים על מערכת האשראי שלנו ובידם היכולת להחזיק כבת־ערוכה את כל הכלכלה שלנו" (Johnson and Kwak, 2100, p. 13). את הבסיס לרפורמה הכלכלית יש למצוא בצורה מגובשת אצל הרצל.

מונופול המדינה על הבורסה, קבע הרצל, הוא "פתרון גאוני" (הרצל, 1997, עמ' 90). ב"חברה החדשה", כתב, כל סחר הכספים יולאם והבורסות ייסגרו "מיד לאחר שיעמדו על תלן!" (הרצל, 1997, עמ' 170). לכאורה ישנה כאן סתירה: מדוע לבנות את הבורסה ואז כשבנייתה תגיע לכדי סיום לסגור אותה? התשובה מצויה בכך שהרצל, כנורדאו לפניו, לא חשב שהבורסה, כאמצעי להסדרת היחסים הכלכליים, בהכרח אינה יעילה, אלא העובדה שהיא משמשת לעשיית רווחים פרטיים באמצעות ספקולציה על־ידי מיעוט קטן פוגעת ביציבות הכלכלית. "יש לטהר את הכסף",

52 ראה: Johnson, 2009.

כתב (הרצל, 1997, עמ' 217). יחסו של הרצל לבורסה היה אינסטרומנטלי: "אינני סולד גם מעסקי הבנקאות כשהם משמשים את המטרה, כשם שאינני סולד משירותי הובלה, בנייה וכו'".⁵³ ישנו צורך בבורסה, כמכניזם, אולם כזה המצוי בידי המדינה.

היום עולה במוחי הרעיון שאולי אני פותר הרבה יותר מאשר את שאלת־היהודים. כלומר Tout bonnement (לחלוטין) את השאלה הסוציאלית. אינני יודע זאת, ורק בקושי אני מאמין בכך, הרי בסך־הכול אני חושב על יצירת תנאים חדשים. והקושי בשאלה הסוציאלית הוא בזה שבכל מקום יש שיבושים משכבר הימים, הסתאבויות ישנות, חוסר צדק שעבר בירושה או שצף ועולה לבקרים. ואילו אני בונה על קרקע בתולה. ואולם אם יקום הדבר ויהיה, איזו מתת אלוהים תהיה זו ליהודים! (הרצל, 1997, עמ' 125).

יש לשים לב לעובדה שבעיני הרצל המונופול על הבורסה אינו מוצע כהזדמנות נאותה, כיוון שהולכים לארץ חדשה, להתקין את הסידורים החברתיים המשובחים ביותר שניתן ללמוד אותם מהציביליזציה האירופית. זוהי דרך מחשבה טיפוסית לאוטופיה, ולא כך הגיע הרצל לרעיונו (הרצל, 1997, עמ' 111). הרצל התייחס לפתרוננו כעניין "מדעי בלי פשרה, ואל נא תפרש זאת כ'סוציאליזם אקדמי' או קשקושים של קונגרסים" (הרצל, 1997, עמ' 137). בעניין זה החזיק בעמדה דומה לנורדאו כפי שראינו במאמרו על הטרסטים. לאוטופיות, כגון זו של תיאודור הרצקה (Hertzka), "פריילאנד", התייחס כדבר משעשע שאינו כובש את הלב ועמד על ההבדל בין התכניות.⁵⁴ הרצל חשב על הבעיות הסוציאליות הכלליות, כשם שחשב על הבעיה הלאומית של היהודים. על ידי הוצאת היהודים מעסקי הכספים והתיווך הציונות מתחברת עם פתרון הבעיה הסוציאלית של החברה הלא־יהודית – כי הקמת סדר מוטואליסטי, אנטר־ספקולטיבי, הוא בגדר תקנה לחוליי החברה הקפיטליסטית. "חשבתי על זה בתחילה רק בהקשר של החינוך מחדש של עמנו. אך ככל שגדלה התוכנית בקרבי והבשילה, כך היטבתי לראות במונופול על הבורסה עניין נכון", כתב.⁵⁵ הרצל קיווה שהמונופול על הבורסה יהיה התיקון הראשון שאירופה תעתיק מהחברה החדשה שתיבנה (הרצל, 1997, עמ' 134). בדמיונו הוא ראה את אירופה גדהמת ממונופול הבורסה (הרצל, 1997, עמ' 89), וראה במונופול ובהעתקתו לאירופה את "הנקודה החזקה ביותר".

זהו הדבר שחשיבותו אדירה וכל אחד חייב להכיר בה, אנו נגאל את מערכת האשראי העולמית מן התלות בנו. כי ברגע שאנו יוצאים, ילאימו המדינות את האשראי. בעזרת המונופול על הבורסה, שחיש מהר יעתיקו אותו מאתנו, המשחק הממאיר הזה עם האשראי הלאומי יעבור

53 הרצל, תש"ך, יומן א, עמ' 133. השווה: יומן א, עמ' 202.

54 יומן א, עמ' 229. הרצל קרא את ספרו של הרצקה וכתב עליו שזו "פנטזיה די מתחכמת, רחוקה מן החיים כמו החרש של קריהמשווה שעליו שוכנת 'פריילאנד'". הרצל השווה להרצקה לא פעם ודאג להבדיל את תוכניתו מזו האוטופית של הרצקה. ראה: יומן א, עמ' 271, וב"הקדמה" למדינת היהודים (1960), עמ' 1.

55 יומן א, עמ' 170. הרעיון של הלאמת סחר הכספים התגבש אצל הרצל בהדרגה, כפי שאפשר ללמוד מקריאה ביומנו. הוא ציין שהתוכנית הבשילה בתוכו זמן מה. "ומה לגבי הסחר בכספים? הלוא עניין זה הוא אחת השאלות העיקריות. האם כל אנשינו יסתערו על הבורסה? אה, אולי לא יתקיים אצלנו כל מוסד הבורסה המועיל הזה שבלעדי אי־אפשר? והנה אתם [משפחת רוטשילד] מתחילים ללגלג עלי". יומן א, עמ' 169.

לשליטתן. אף ייתכן שילאימו לחלוטין את הסחר בכספים, שאחרת היה אפשר לחשוש חלילה שבהיעדרנו עלולים עמי התרבות להקנות לעצמם תכונות יהודיות מגונות.⁵⁶

הרצל לא חשב שהציגונות צריכה לקרוא לסגירת הבורסות במדינות השונות מלכתחילה, מכיוון שדבר זה יהיה אסון ליהודים שיישארו מחוסרי עבודה. אולם, לאחר הגירת היהודים, ייטלו המדינות לידיהן את השליטה על מערכת האשראי הלאומי (הרצל, 1997, עמ' 170). דבר זה יבטיח שהממשלות תנהלנה בעצמן את "מדיניות החוץ הפיננסית שלהן", וניהול ענייניה הכספיים של כל מדינה – כלפי פנים וחוץ כאחד – לא יהיה עוד תלוי בקבוצות פיננסיות בין-לאומיות ו"בקרטלים של בורסה". יציאת היהודים מאירופה וממערכת האשראי כמהלך אחד תביא סדר למערכת האשראי של כל מדינה, ואין לראות זאת כ"מס יציאה" אלא כ"מתנה הנעלה שלנו", מכיוון שהיהודים עושים זאת מרצונם החופשי (הרצל, 1997, עמ' 186).

בחברה החדשה לא יהיו בנקאים, ואלו שהון נמצא בחזקתם יאלצו להשקיעו במפעלים אחרים, יצרניים. הספרים ו"סרסורי הבורסה" יעבדו בשירות המדינה ולפניהם יהיו תחומי פעולה יצרניים, פרודוקטיביים, שבהם יוכלו לפעול ולהשקיע את כספם (הרצל, 1997, עמ' 173–174). "הברנשים המופקרים" שעוסקים בהימור יוכנעו, ציין (הרצל, 1997, עמ' 171). הדגשתי שהבורסה לא תבוטל אלא רק ניהולה כעסק פרטי יחלוף מן העולם. לפיכך, תוקם מועצת בורסה ממלכתית שסוכניה יפעלו בהתאם למטרותיה ותימנע מהם פעילות ספקולטיבית (הרצל, 1997, עמ' 90). הסידורים המוצעים לבורסת הכספים יהיו תקפים גם לגבי תחומים אחרים שבהם נעשית ספרות, דוגמת בורסת התבואה, הבקר והסחורות. ההכנסות מן המונופול על הבורסה, שלא יופנו עתה לידיים פרטיות, יהוו הכנסה גדולה לקופת המדינה. הרצל חשב שיישום רעיונותיו בארץ החדשה יוכל להפוך את עיר הבירה החדשה למקום המכובד ביותר בשוק הכספים העולמי (הרצל, 1997, עמ' 91). החברה החדשה, ציין, "לא תהיה פנמה אלא סואץ";⁵⁷ לא Börsenschwindel אלא יזמות יציבה ומודרניזציה.

בספרות אנו מוצאים קביעות שהרצל תפס עמדת ביניים בין משטר סוציאליסטי למשטר המבוסס על שוק חופשי. אולם השימוש במושגים אלו כיום מקהה את ביקורתו על הקפיטליזם הפיננסי ויוצר רושם שהלוז של ביקורתו הוא נגד מה שהיום מכונה "קפיטליזם חזירי".⁵⁸ הרצל ביקר את הסוציאליסטים וטען ש"אסור לרצוח את האינדיבידואל", והדגיש ש"כאן מן הסתם הטעות במחשבתם של הסוציאליסטים: הם אומרים 'הכול'. אני אומר: כל מה שפותח דיו" (הרצל, 1997, עמ' 197). אולם אין בכך כדי להצביע שהרצל היה איש "השוק החופשי" במובן המודרני של המושג. אצל הרצל ההבדל המהותי הוא לא בין קפיטליזם לסוציאליזם, אלא בין שוק בלתי-מפוקח לקולקטיביזם, ולפיכך הוא רואה במוטואליזם את "שביל הזהב" (הרצל, 1999, עמ' 177). הוא לא היה סוציאליסט (הרצל, תשכ"א, עמ' 193), דבר שאחד מביטוייו הוא חברות במפלגה סוציאליסטית, אולם הוא לא עיין את המחשבה הסוציאליסטית וציין שאם "יטענו נגדי שאני מטיף ל'סוציאליזם

56 יומן א, עמ' 185. הרצל כתב על הרעיון שאירופה תאמץ את סידור המונופולין על הבורסה מספר פעמים. ראה: יומן א, עמ' 171; יומן א, עמ' 114.

57 יומן א, עמ' 99. והשווה: מדינת היהודים, עמ' 43.

58 שין כותב: "הרצל הכיר וקיבל חלק גדול מהעקרונות של כלכלת-שוק אבל לא רצה ידי-נעלמה שתעבוד" (Senn, 1996, p. 141). זו דוגמה טובה לאופן שבו ניתן לעקוף את הביקורת של הרצל על עולם הפיננסים הגבוה, שכן הרצל כנורדאו חשבו שחלק גדול מהפעילות של אותה "ידי-נעלמה" הוא למעשה פעילותם של הפייננסיירים והרנטיירים.

מטעם המדינה' לא אראה בזה עוון אם אכן כך יהיה, ובלבד שהמדינה תרצה את הדבר הנכון והצודק" (הרצל, 1997, עמ' 128).

קו התיחום העיקרי – וזה העיקר – המאפיין את תפיסתו של הרצל הוא המונופולין של המדינה על כל עסקי הכספים והאשראי. במילים אחרות, הבנקים, הבורסה, תחום האשראי ועסקי הביטוח נמצאים בבעלות המדינה ובניהולה ולא בידיים פרטיות. דבר זה מבטיח שבידי המדינה מצויות עמדות הפיקוד על המשק ומקורות ההכנסה הגדולים. מונופולין הכספים של המדינה מוצא את השלמתו בהלאמה של הקרקע ושל רשת מסילות הברזל. העיקרון המנחה הוא שבידי הציבור ולא בידיים פרטיות נמצאים משלטי הכלכלה. לעומת זאת בתחומי התעשייה, החקלאות ובמסחר ישנה יזמה פרטית ולא ממלכתית מסוגים שונים. הטעם לכך הוא כפול: משלטי המשק – הקרקע ומערכת הממון – חולשים באורח אובייקטיבי על הכלכלה כולה, ועל כן אין הם צריכים להיות בידיים פרטיות, שכן זה יקנה לאותן ידיים פרטיות יכולת לנצל את החברה כולה; שנית, מן הראוי הוא שרווח פרטי ימצא את מקומו רק איפה שיש סיכון. בתחומים הנזכרים, איפה שיש בכוח הנסיבות האובייקטיביות מונופול גלוי (כמו בבעלות על קרקע, שמקנה כוח ליטול הכנסה – רנטה – בלא שום קשר לתרומה משקית של מקבל הרנטה) או מונופול בפועל (כמו בתחום הכספים, היכן שכוח התאגידים וקשריהם מאפשר להם ליטול הכנסה – ריבית לצורותיה – בלא שום פרופורציה לתרומה משקית מצדם, אלא אך ורק כתוצאה מנדירותו של האשראי וההון). מטעם זה הרצל סבור שכל תחום שנעלם בו הסיכון עקב היווצרות מונופול או כיוצא בזה צריך לעבור לידי הציבור, ולהתנהל כשירות לטובת הציבור. "בסך־הכל אני מוחק את הרווחים של יוזמות פרטיות שאין בהן משום נטילת סיכון" כתב (הרצל, 1996, עמ' 128).

עיקרון: מפעלים בדוקים כמו בנקים, רכבות, ביטוח, ספנות, המדינה נוטלת אותם לידיה בכל מקרה שהרווחיות אינה מוטלת בספק (בתמורה לזה אין הטלת מסים), מה שכרוך בסיכונים יישאר להון הפרטי תמורת סיכויי רווח גדולים. מפעלים רווחיים משלמים אחר־כך מסים פרוגרסיביים ביחס ישיר לרווח הגדל. למתוח קו ברור למניעת החנקתה של היזמה הפרטית (הרצל, 1997, עמ' 75).

הרווחים שהתחומים המולאמים של הכלכלה מניבים יחליפו במידה רבה את המסים, דבר שיעודד את היזמה היצרנית. בנוסף, במשק הבלתי־מולאם מתקיים סקטור שאיננו ממלכתי ואיננו פרטי – הסקטור הקואופרטיבי (זילברשייד, 2008). נורדאו, שנים לפני שהכיר את הרצל, כתב ש"האדמה עם כל הבתים, בניינים, מפעלים, מוסדות מסחר וכדומה שעליה, צריכה להיות לקניין הכלל לצמיתות ולחזור לחזקתה הישירה כעבור כל דור" (Nordau, 1886, p. 262). ארגון כזה ימנע עושר גדול ופרזיטי (Nordau, 1886, p. 263).

מכיוון שחיסול עסקי הכספים היהודיים הגדולים בחברה החדשה ובגולה הוא סעיף מרכזי בתוכנית הלאומית הסוציאליטית של הרצל, עולה מאליה השאלה מה יחסה של הציונות לאדירי הממון היהודים המחזיקים בעמדות מפתח בהנהגתו של הציבור היהודי? עובדה ידועה לכל מתבונן על העילית הפיננסית האירופאית במחצית המאה ה־19 ובמעבר המאות שלייהודים היה תפקיד מרכזי בתחומי הבורסה והאשראי. תפקיד זה שאף הרצל לחסל כחלק מפתרון שאלת היהודים, ולכן אין זה פלא שהציונות ההרצליאנית והפלוטוקרטיה הפיננסית היהודית מצאו את עצמם במאבק משני צדי המתרס (Gutwein, 1992). הרצל, שניסיונו כעיתונאי המשקיף על הפוליטיקה הצרפתית מטעם אחד העיתונים החשובים באירופה הביא אותו להכרה מלאה "כיצד מושלים בעולם" (הרצל, 1997,

עמ' 56), ידע כבר בימים הראשונים של פעילתו הציונית, עוד כשפעל לבדו, שעמדתו בסוגיית הבורסה והאשראי מחייבת להתייחס למפגש עם אדירי-הממון היהודים כ"מערכה צבאית" (הרצל, 1997, עמ' 89). ב"נאום" כתב בשפה שאינה משתמעת לשני פנים: "רוצה אני לומר לכם בשני משפטים מהו עקרון היסוד שעליו היא [תוכנית] נשענת. זה יקל עליכם להבין את הכול. ראשית לכול, אנו פותרים את שאלת-היהודים בכך שאנו מצילים או מפרקים את הונם של היהודים העשירים. שנית, אם לא נוכל לעשות זאת עם היהודים העשירים, נעשה זאת נגדם" (הרצל, 1997, עמ' 152). הטכנולוגיה והתעשייה המפותחת עתידה הייתה למלא תפקיד מרכזי בייסוד החברה החדשה (הרצל, 1960, עמ' 130-131). הקדמה הטכנולוגית, שתנוצל בצורה נכונה, תאפשר "לבנות ערים ולהפריח את האדמה" (הרצל, 1997, עמ' 153). "בתקופת המכונות מוכרחים היסודות העיקריים של הקיום האנושי להסתגל אל הידיעות החדשות, שרכשנו לנו בהכרת כוחות-הטבע", כתב ב"אלטנוילנד" (הרצל, 1960, עמ' 147). אין לפרש את המקום המרכזי שהרצל נתן לטכנולוגיה ולמדע בכתיבתו כמעין היקסמות מחידושי השעה, אלא כחלק מפתרון השאלה הסוציאלית. לדעת הרצל ההתפתחות הטכנולוגית מעצבת את היחסים החברתיים וקובעת את מסלולם, ולפיכך יש לגשת לבעיות שהמודרניזציה כופה על תהליך העבודה בצורה מודעת ומושכלת:

הקיסור כינס את הבריות מסביב למכונות בכתיה-החרושת, ושם הם שחוחים ואומללים. הייצור עצום, ללא בקרה וללא תוכנית, והוא גורם תדיר למשברים קשים המוליכים לאבדון את היזמים ואת הפועלים עמם (הרצל, 1997, עמ' 160).

האפשרויות שהטכנולוגיה מעמידה לפני החברה האנושית נוצלו עד-עתה לטובת מיעוט מנצל, והחברה לא הפיקה תועלת מהקדמה הטכנולוגית (הרצל, תרצ"ד², עמ' 16). "אור החשמל לא הומצא כדי להאיר את הטרקלינים של כמה אילי-כספים רברבנים. הוא הומצא כדי שנפתור לאורו את שאלת-היהודים", הדגיש (הרצל, 1997, עמ' 251). הציונות אינה תנועה רומנטית החותרת לחזור אחורה, כיסופים לחיים ישנים, אלא זו תנועה מודרנית בתכלית;

היא נסמכת על התנאים ועל הנסיבות של החיים היום ומבקשת לפתור את שאלת-היהודים לפי האפשרויות של זמננו שלנו. אכן, אנו מאמינים שעכשיו סוף-סוף העניין יכול לעלות יפה, משום שהאנושות התעשרה כל-כך באמצעי תחבורה ובהישגים טכניים. מפעלים שלפני חמישים שנה עוד נראו דמיוניים, הם עתה דבר של יום-יום. קיסור וחשמל שינו את פני כדור-הארץ. מזה צריך גם להסיק מסקנות לרווחתם של בני-אנוש (הרצל, 1999, עמ' 36).

את הסוציאליזם ראה "כעניין טכנולוגי טהור" היבוא אל ביטולו ע"י "חלוקה שווה של כוחות הטבע" (הרצל, 1997, עמ' 87). "המדע הורה אותנו, כיצד לסדר לנו את היינו על פני כדור הארץ באופן נוח יותר ובריא יותר", כתב ב"אלטנוילנד" (הרצל, 1960, עמ' 166). הדגשנו שביטול הרווחים מההפעלה הפרטית של המגזר הפיננסי בחברה החדשה בא לידי ביטוי בהלאמה של הבנקים, הביטוח, הרכבות "וכל מה שכבר נוסה ושאינו מצדיק את רווחי היזמות" (הרצל, 1997, עמ' 196). אולם היוזמה החופשית מהווה אחד מבסיסי של החברה החדשה: "בכל מקום שיש סכנת-אחריות, יש להעניק לקבלן שכר הגון ביד רחבה. אבל רק במקום שיש סכנה כזאת ינתן השכר. היחס שבין האחריות והפרס הוא העמוד, אשר עליו ישען המוסר בעולם הכספים" (הרצל, תרצ"ד², עמ' 43). במחזה "הגטו החדש" הרצל מדבר מתוך גרונו של יעקב המכריז ש"אין

אני רוצה להשמיד את הרכוש. החורבן יהיה גדול מדי, תרבות רבה תלך לאבוד! אין אני רוצה לבער מן הארץ את החריצות, את יצר-החסכון, את רוח האמצאה. ומפעלים מועילים ראויים לשכר טוב – עד לגבול מסוים" (הרצל, הגטו החדש [תרצ"ד], עמ' 216).

החברה, לפי הרצל, אוהזת בידה כוח רב, אולם אין בידה להכריע את היזמות והמפעלים הפרטיים שאת זכויותיהם יש לחזק. "הקנין הפרטי, היסוד הכלכלי לכל חופש, יתפתח אצלנו באין מעצור ובאין מכלים. הן גם את פועלינו ה'שחורים' נעלה מיד למדרגה של בעלי-רכוש" (הרצל, 1960, עמ' 53). כוחה של החברה לא יעמוד כנגד רצונו של היחיד (הרצל, 1997, עמ' 163). השקפה דומה ניתן למצוא בצורה מפורטת אצל נורדאו.⁵⁹

ביטוי לבכורת היזמות והעבודה על פני הספקולציה אפשר למצוא בכך שבמדינת היהודים אחד מחגי הזיכרון יהיה לזכר מפעליו של ג'ורג' סטיבנסון, בונה קו מסילת הברזל הראשון שכונה "אבי מסילות הברזל". ציון יום זיכרון לאדם שהלך לעולמו בשנת 1848, שנים לפני שהרצל נולד, נועד לסמל את בכורת היזמה והעבודה על פני הרווח מפעילות ספקולטיבית. סטיבנסון היה בעיני אזרחי המאה ה-19 מופת ליזמות ושקדנות החותרת לשיפור עצמי.⁶⁰

מוטיב מרכזי ב"אלטנוילנד" הוא חברה שבה ישנה חלוקה מתוכננת מראש, ולא אנארכיית השוק החופשי. חלוקה מתוכננת, הבאה לידי ביטוי בכך שמשלטי הכלכלה נמצאים בידי החברה ולא בידי פלוטוקרטיה פיננסית, מבטיחה כלכלה פרודוקטיבית וקדמה חברתית. "החברה הישנה היתה כבר בסוף המאה האחרונה עשירה למדי, אלא שסבלה מן המבוכה הגדולה ללא-דרך. היא היתה אוצר מלא על כל גדותיו, אבל בשעת הצורך אי-אפשר היה למצוא בו את כפי-המרק הנדרשת", מסביר דוד ב"אלטנוילנד" (הרצל, 1960, עמ' 83).

הרצל הקדיש מחשבה רבה לאופן ארגון הייצור וחלוקת העבודה בחברה החדשה. היוזמה הפרטית תזכה לעידוד, ויזמים יזכו להקלות שונות. "מכסי מגן או סחר חופשי אינם בבחינת עקרונות כי אם עניינים של תועלת" (הרצל, 1997, עמ' 162). מכיוון שמערכת האשראי אינה פרטית – אלא ממלכתית – יזמים יזכו לתנאים מעודפים ול"אשראי בריא" – ללמדנו שהאשראי שלרוב ניתן ע"י הבנקים ליזמים לא היה כזה (הרצל, 1997, עמ' 125). במקום שבו היזמה החופשית אינה יכולה לנחול הצלחה מפאת המכשולים הגדולים, החברה תנהג "בשיטה [הקבוצית]"⁶¹.

הרצל לא חתר לחסל את משטר הרכוש הפרטי, אלא היה מעוניין בתכנון מרכזי. צד אחד של תכנון זה נגע להסדרת חלוקת העבודה המורכבת בחברה התעשייתית. לדוגמה, חומרי גלם יסופקו בזול ויווסתו על מנת לשמור על מחירים נמוכים⁶² – וע"כ יימנעו משברים בתחום הייצור (הרצל, 1997, עמ' 163).

בניהול שיטתי כזה של תעשייה טמונה הראשית, הרפה אמנם, של ניסיון למנוע משברי

59 בן-חורין מפתח נושא זה בפרוטרוט, ראה: Ben-Horin, 1952, pp. 160–199.

60 אלטנוילנד, עמ' 260. וראה דבריו של מקורבו של הרצל, ישראל זנגוויל, על כך "שהייתה זו פילדלפיה... שבה נשלמה המלאכה הראשונה בשביל הציונות המודרנית; משום שכאן, במפעליו של בלדווין המפורסמים בעולם, יוצרה מכונת קטר ענקית, שיש לה שלושה זוגות של גלגלים מצומדים וקרונ תנופה בעל שני גלגלים, בשביל מסילת הברזל יפו-ירושלים. שריקתה של מכונה זו היא הנעימה העיקרית, שמלווה את התנועה החדשה" (זנגוויל, 1938, עמ' 37–38, ההדגשה שלי).

61 הרצל, תרצ"ד², עמ' 53. השווה: הרצל, תש"ך, יומן א, עמ' 162.

62 ראה, לדוגמה, דבריו על תעשיית הקרח: "כל תוצרת-הקרח היא אצלנו צורך עממי, ולפיכך מייצרים אותה במחיר זול מאוד על-ידי התחרות של השוק". הרצל, 1960, עמ' 166.

ייצור. בכל התחומים שה-Society תפעל בהם כתעשיין ננהג בדרך הזאת (הרצל, 1997, עמ' 162).

צד שני נגע להסדרת הייצור ברמת-המאקרו; דבר שימנע, לדבריו, "חוסר תכנון ספקולטיבי"; כלומר, כל חוסר תכנון מעודד ספקולציה. דבר הקמתן של תעשיות חדשות יהפוך לפומבי, וע"י כך יזמים שיחפצו לפנות לתחום תעשייתי כלשהו "תימנע מהם מעידה אל תוך משבר והתרוששות. והיות שחייבים יהיו להודיע למשטרת-התעשיות מה הייעוד של מפעל חדש, יהיו תנאי ההשקעה ידועים מראש לכול" (הרצל, 1997, עמ' 163).

היוזמה הפרטית מבורכת בחברה החדשה, אולם לאחר שתחום ייצור מסוים נחקר ונוסה בהצלחה – דוגמת רכבות וביטוחים שכבר פועלים באירופה – הוא יולאם ע"י החברה. על אף האפשרות שניהול תעשיות מסוימות יעלה יותר מכפי שיעלה אם הדבר ייעשה ע"י אנשים פרטיים – יש תחומים שהחברה תנהל בעצמה. דוגמה לכך היא תחום המכרות. הסיבה לכך כפולה: בעלות על מחצבי הטבע (מכרות) מביאה את בעליהן לשליטה על המגזר היצרני (באמצעות שליטה על חומרי הגלם) וגם מפאת העובדה "כי גם ביום-העבודה-של-שבע-השעות אין להפקיר את העובדים בהם ליצר החסכנות של היום" (הרצל, 1997, עמ' 173). את כוח העבודה, קבע הרצל, "אין לנצל בדרך קפיטליסטית" (הרצל, תרצ"ד², עמ' 43).

שתי פרשיות במקום סיכום

הרצל ונורדאו הבחינו בין תעשיינים ופיננסיירים כנציגים של אינטרסים חברתיים שונים ומנוגדים וכצורות שונות של גזילת ערכים. בתחילת החיבור ציינתי שאין מטרתו להציג את ההיסטוריה של השניים ומאבקם מול הפיננסיירים והספקולנטים, אולם ברצוני לציין בקצרה שתי פרשיות המעירות את נקודת המפגש בין הניתוח התיאורטי של הרצל ונורדאו לפוליטיקה שהם ניהלו, כנקודת מוצא למחקר עתידי.

פרשיה ראשונה. פרנסיס מונטיפיורי – שאת תמיכתו משלב מסוים בתנועה הציונית הכתיר הרצל כאחד מהימים הטובים בהיסטוריה התנועתית⁶³ – העביר להרצל חיבור של ג'ון ריבס (Reeves) על הרוטשילדים. בספר הדגיש מונטיפיורי "פסקה על ריבס [של הרוטשילדים] עם בני פרייה... והמליץ להקים קואליציה נגד הרוטשילדים בעזרת בני פרייה" (הרצל, 1999, עמ' 279). הרצל כתב שזהו "כתב פלסטר" על הרוטשילדים (המערכת ששקדה על הוצאת היומנים מצאה לציין שאין זה נכון).⁶⁴ העמודים המדוברים בספרו של ריבס מספרים על הוויכוח בין פרייה לרוטשילד ועל הבנק של הראשונים, "קרדיט מובלייר" (Crédit Mobilier), שהיה מתחרה של הרוטשילדים (Reeves, pp. 332–335, 1887). אולם לא היה זה ריבס בין מתחרים, אלא מחלוקת גדולה על המודרניזציה והתיעוש העולמיים.⁶⁵ האסטרטגיה הכלכלית-פוליטית של פרייה הייתה סן-סימוניסטית בצורה

63 ראה: הרצל, תשכ"א², "סאר פראנסיס מונטיפיורי", עמ' 320–323.

64 הרצל, תש"ך, יומן ב, עמ' 507. אולם, מי שקורא את הספר ייאלץ לקבוע שהצדק עם הרצל ולא עם המערכת.

65 ראה: Cameron, 1953; Davis, 2010.

מובהקת (ראה חלק א), והרצל החליט לפנות לפרייה וביקש את תמיכתו של מונטיפיורי ביצירת הקשר – שלא צלח.⁶⁶

פרשיה שנייה. כעיתונאי בעל שם פנו אליו מספר תעשיינים שהיו מעוניינים לרכוש עיתון כדי להאיר את עיני הציבור על הסכמי מסחר שעתידיים היו להיחתם (הרצל, 1999, עמ' 251). התעשיינים, שבראשם עמד אחד מגדולי התעשיינים באירופה, פרידריך אלפרד קרופ (Krupp), ציינו בפני הרצל שהם נדרשים לעיתון כדי להשכיל את הציבור מכיוון שקולם אינו מיוצג בעיתונות. קרופ טען שהעיתון שהרצל עבד בו – "נויא פרייא פרסה" – אינו כותב על חשיבותה של תעלת דנובה-דאודר למסחר באירופה, והסיבה לכך נעוצה בכסף שהעיתון קיבל מרוטשילד ומחברת "רכבת הצפון" (Nordbahn). הרצל רשם לעצמו ביומן את רישומו מהשיחה: "כך הצטייר מול עיני בבהירות נפלאה הניגוד בין בעלי הבנקים הגדולים, העוינים אותי זה שנים בגלל הצינונות שלי, ובין קבוצת התעשיינים הללו, הפונה אלי". הרצל הסכים להירתם למפעל הקמת העיתון וסיבה מרכזית לכך הייתה, כדבריו: "כדי להאיר את עיני הפועלים בדבר האינטרסים האמיתיים שלהם ולהסביר להם שאלה קשורים קשר עמוק לצמיחתה של התעשייה". מכל מקום, הדגיש, הוא לא ינקוט בטון קפיטליסטי קשוח כנגד הפועלים.⁶⁷

יותר ממאה שנה מאוחר יותר כתב הדסון:

ההון תעשייתי יכול לשאוף לשיתוף פעולה מסוים עם [כוח] העבודה, ובכלל זה את התקווה למשק פנימי משגשג, ולפריון עבודה המושג ע"י השכלה גבוה יותר ו[העלאת] רמת החיים. התעשייה והעבודה כאחד עומדים מול אויב משותף בדמותו של ההון הפיננסי ותוכניות הצנע המועדפות עליו (Hudson, 2012, p. 66). ההדגשה שלי.

דברים אלו אינם היסטוריה, אלא תיאור מצב של הקפיטליזם היום. אלי הורביץ, מגדולי התעשיינים בישראל, הצביע על העמדה ההגמונית של המגזר הפיננסי בארץ כשציין ב"כנס קיסריה" ש"ראשי המשק היום הם פיננסיירים וחברות השקעה, שיוזעים לקנות ולמכור אבל לא לפתח ענף בבנייה. הם אנשים מזן אחר מתעשיינים, שמהם נמצאים כאן [התעשיינים] דב לאוטמן ודן פרופר ושלמה ינאי וסה"כ כ-20–25 [אנשים]".⁶⁸ יגאל אלון, מראשי תנועת העבודה, כתב:

למרבה הצער מעדיף רובו של ההון הפרטי המצוי בארץ את ההשקעה בעסקות כספיות, תחת ליוזם מפעלים יצרניים, וזה על אף מדיניות העידוד של הממשלה לתיעוש הארץ... המצוקה, המלאכותית במידה רבה, במקורות אשראי למטרות ייצור, פותחות פתח לסיכוי התעשרות במניפולציות כספיות, בתיווך מסחרי מופרז ובנשך, המושך את מרבית ההון הפרטי בארץ

66 הרצל, תש"ך, יומן ב, עמ' 340, 342. מערכת הוצאת היומנים כתבה בלוח התאריכים 6.1901: "פרנסיס מונטיפיורי בא מלונדון לפאריס לפי בקשת הרצל ובימים הבאים הוא מנסה, ללא הצלחה, לגייס את עזרת משפחת הבנקאים היהודים פרייה". יומן ב, עמ' 557. בני פרייה, כך נראה, לא נענו לבקשתם של הרצל ומונטיפיורי לראותם. יומן ב, עמ' 343.

67 יומן ב, עמ' 262–263. מהדגשות שלי. מעניין לציין שכאשר החל הרצל את עבודתו בעיתון באוקטובר 1891 הוא קיבל הנחיה מהעורך, באכר, לדווח על האירועים מפאריס, ו"באשר לדיווחים הפיננסיים, ייארך זמן-מה, עד אשר תהיה מעודכן. הצג עצמך לפני מר שפיצר, מיופה הכוח של באנק רוטשילד, ככתבנו ובקש ממנו לקבל אותך פעם בשבוע. בדרך כלל ייוודעו לך ממנו המאורעות העיקריים". הרצל, 1974, עמ' 1120. 68 גלובס, 30.6.05.

ומסיח אותו מתפקידי ייצור ויצירה. עד לכינון המדינה הייתה הבורגנות אך שכבה דקה בישוב... מעטים מעשירי-בן-לילה זכו לכך בכוח הייצור. רובם ככולם עשו הון מעסקאות כספיות מפוקפקות, מתיווך כפול ומכופל, מהלוואות בריבית קצוצה, מהברחות-הון ומעסקי-יבוא. יזמה פרטית מסוג זה היא אמנם 'פרטית', אלא שברכת ה'יזמה' הזאת אינה למדינה, ופעולתה ממיטה אסון על המשק הלאומי היצרני בכלל, לרבות החלק היצרני של הסקטור הפרטי (אלון, 2012, עמ' 221).

שלושה דברים מתבררים מדיוננו: ראשית, הרצל ונורדאו היו מבקרים חריפים של הקפיטליזם הפיננסי; שנית, הם התנגדו ל"שוק-המווסת-את-עצמו" שהוא הלוח של התאוריה הכלכלית הליברלית; שלישית, האלטרנטיבות הכלכליות שלהם עדיין אקטואליות. מתברר דבר נוסף: לא צריך "לקרוא-מחדש" את הרצל ונורדאו; פשוט צריך לקרוא אותם.

מקורות

- אבינרי, ש' (2007), הרצל, ירושלים.
 אטינגר, ש' (1978), האנטישמיות בעת-החדשה, תל אביב.
 אלון, י' (2012 [1968]), מסך של חול, תל אביב.
 ביין, א' (1953), עם הרצל ובעקבותיו: מאמרים ותעודות, תל אביב.
 ביין, א' (1983), הרצל, ירושלים.
 בלאך, מח"א (1957), מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבוזים, ניו יורק.
 בן-פורת, א' (2011), כיצד נעשתה ישראל קפיטליסטית?, חיפה.
 ברקאי, א' (1983), "גורמים כלכליים לעליית הנאצים לשלטון", שמיר ח' (עורך), חמישים שנה לעליית הנאציזם לשלטון, שנתון המכון להסטוריה גרמנית, אוניברסיטת תל אביב, 8 (מרץ), 11–39.
 גוטוויין, ד' (תשנ"ז), "הרצל והמאבק בתוך הפלוטוקרטיה היהודית: הרוטשילדים הירש ומונגיו", ציון סב, 47–74.
 גוטוויין, ד' (2002), "ההבניה החוזרת של דמותו של הרצל בזיכרון הקיבוצי הישראלי: מרדיקליזם מעצב לשוליות מסתגלת", עיונים בתקומת ישראל 12, 29–73.
 גוטוויין, ד' (2007), "פתאום הרצל כבר לא כל כך סוציאליסט", הארץ, 23.12.2007.
 גוטוויין, ד' (2008), "המהפכה ההרצליאנית: הציונות כאתר מפגש בין לאומיות, סוציאליזם ודה-קולוניאליזם", שגיא א' ושטרן י"צ (עורכים), הרצל אז והיום: יהודי ישן, אדם חדש?, מכון שלום הרטמן והפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 27–59.
 גרוס, נ' (תש"ס), "תפיסתו הכלכלית של הרצל", גרוס נ' (עורך), לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים, עמ' 89–102.
 דורון, ד' (2008), "לחזור אל חזונו הכלכלי של הרצל", פורסם ב"קיוונים" זמין באתר: <http://archive.is/G10iD>.
 דורון, י' (1983), "הציונות הקלסית והאנטישמיות המודרנית – הקבלות והשפעות (1883–1914)", יוגב ג' (עורך), הציונות, ח, 57–101, ובמיוחד 68–69.

הלוי, מ' (1988), מקס נורדאו: הגותו הציונית ופעלו בתנועה הציונית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.

הלוי, מ' (1991), "דרכו של מאקס נורדאו אל הציונות", הציונות טז, 63–92.

הרצל, ת' (1960), אלטנוילנד, תרגום: ד' קמחי, תל אביב.

הרצל, ת' (1974), מבולאנול'א עד דרייפוס: כתבות מפאריס (כרך א), תרגום: ש' מלצר, ירושלים.

הרצל, ת' (1997), עניין היהודים: ספרי יומן (כרך א), תרגום: י' ונקרט, ירושלים.

הרצל, ת' (1999), עניין היהודים: ספרי יומן (כרך ב), תרגום: י' ונקרט, ירושלים.

הרצל, ת' (תרצ"ד¹), הגטו החדש, תרגום: מ"ז וולפובסקי, תל אביב.

הרצל, ת' (תרצ"ד²), מדינת היהודים, תרגום: א' ברש, ר' בנימין וא' יערי, תל אביב.

הרצל, ת' (תרצ"ד³), יומן הנעורים, תרגום: י' שטיינברג, תל אביב.

הרצל, ת' (תשי"ז), איגרות, כרך שלישי, תרגום: ח' איזאק, תל אביב.

הרצל, ת' (תש"ד), יומני הרצל, תרגום: ר' בנימין וא' ברש, תל אביב.

הרצל, ת' (תשכ"א¹), איגרות, כרך תשיעי, תרגום: ד' סדן, ירושלים.

הרצל, ת' (תשכ"א²), בפני עם ועולם (כרך א), תרגום: י' ייבין, ח' איזאק וש"י מלצר, תל אביב.
זילברשייד, א' (2000), "חזונו הכלכלי-חברתי של הרצל", עיונים בתקומת ישראל 10, עמ' 614–640.

זילברשייד, א' (2008), "ברית קואופרציות וביטול המדינה באוטופיה של חוזה המדינה", שגיאה א' ושטרן י"צ (עורכים), הרצל אז והיום: יהודי ישן, אדם חדש?, מכון שלום הרטמן והפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, 85–123.

זנגוויל, י' (1938), "הציונות", נתניהו, ב' (עורך), הדרך לעצמאות, תל אביב.

כצנלסון, ב' (תש"ז), כתבים, כרך ו, תל אביב.

לוריה, מ' (תרפ"ז), תיאודור הרצל והשקפותיו הפוליטיות והחברתיות, תל אביב, 169–172.

לסקוב, ש' (2006), חיי אחד העם: פסיפס מתוך כתביו וכתבים אחרים, ירושלים.

נורדאו, מ' (תר"ץ), השקרים הגמסמים של האנושיות התרבותית, תל אביב.

סירקין, נ' (1986), שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית, תל אביב, 65.

צינעמאן, י' (1951), דער פארגעסענער נביא: מאקס נארדאו'ס לעבנס-געשיכטע, פארלאג פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין אמעריקא, ניו יארק.

שפס, י"ה (2001), תיאודור הרצל, לוד.

Adler, J. (1962), *The Herzl Paradox: Political, Social and Economic Theories of a Realist*, New York.

Adler, M. (1968), *The Annals of America*, vol. 12, Chicago, 100–105.

Ben-Horin, M. (1952), *Max Nordau: A Study In Humen Solidarity*, Phd., Columbia University.

Berkley, G.E. (1988), *Vienna and its Jews: the Tragedy of Success, 1880–1980*, Cambridge.

Berkowitz, M. (1999), "Herzl and the Stock Exchange", S. Wistrich (ed.), *Theodore Herzl Visionary of the Jewish State*, Jerusalem and New York, 99–111.

Blum, M.E. (1996), "The Influence of Austrian Humanism in Theodor Herzl's Vision of a Jewish State", *European Journal of Law & Economics* 3(2), 175–192.

Bryan, J.W. (1897), *The First Battle: A Story of the Campaign of 1896*, Chicago.

- Cameron, R.E. (1953), "The Crédit Mobilier and the Economic Development of Europe", *Journal of Political Economy* 61(6), 461–488.
- Chernow, R. (2010), *The House of Morgan: An American Banking Dynasty and the Rise of Modern Finance*, New York.
- Clay, C. (2000), *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance 1856–1881*, London.
- Dahmen, K.A.F. (2006), *Spurensuche, Der Mediziner, Romancier, Kulturkritiker und Journalist Max Nordau in Seiner Rolle als Kunstkritiker der Neuen Freien Presse*, Frankfurt am Main.
- Davis, H.M. (2010), "Socialists, Bankers, and Sephardic Jews: The Pereire Brothers and the Crédit Mobilier", Reuveni G. and Wobick-Segev S. (eds.), *The Economy In Jewish History: New Perspectives on the Interrelationship between Ethnicity and Economic Life*, New York, 94–114.
- Desmond, S. (1974), *Theodor Herzl: Artist and Politician*, London.
- Drumont, É. (1886), *La France Juive: Histoire Contemporaine*, Paris.
- Eichengreen, B. and Flandreau, M. (1985), *Gold Standard in Theory and History*, New York.
- Epstein, G.A. (2005), *Financialization and the World Economy*, Northampton, MA.
- Erturk, I., Froud, J., Johal, S., Leaver, A. and Williams, K. (eds.) (2008), *Financialization At Work, Key Texts and Commentary*, London.
- Foster, J.B. (2007), "The Financialization of Capitalism", *Monthly Review* 58(11), 1–12.
- Geisst, C.R. (2000), *Monopolies in America: Empire Builders and Their Enemies from Jay Gould to Bill Gates*, New York.
- Geller, J. (1995), "The Conventional Lies and Paradoxes of Jewish Assimilation: Max Nordau's Pre-Zionist Answer to the Jewish Question", *Jewish Social Studies New Series* 1(3).
- Gibson, D. (2011), *Wealth, Power and the Crisis of Laissez Faire Capitalism*, New York.
- Glagau, O. (1887), *Der Börsen und Gründungsschwindel in Deutschland*, Leipzig.
- Goldstein, Y. (1995), "Herzl's Place in Zionist Historiography", *Studies in Contemporary Jewry: XI: Values, Interests, and Identity*, 195–204.
- Goodwyn, L. (1978), *The Populist Moment: A Short History of the Agrarian Revolt in America*, London.
- Gutwein, D. (1992), *The Divided Elite: Economics, Politics and Anglo-Jewry 1882–1917*, Leiden.
- Gutwein, D. (1994), "Jewish Financiers and Industry, 1890–1914: England and Germany", *Jewish History* 8(1–2), 177–189.
- Hamilton, A. (1827), *Report on the Subject of Manufactures*, Philadelphia.
- Herzl, T. (1885), *Seine Hoheit: Lustspiel in 3 acten*, Wien.
- Hobson, J.A. (1919 [1894]), *The Evolution of Modern Capitalism*, London.
- Hobson, J.A. (1965 [1902]), *Imperialism*, Michigan.

- Hudson, M. (2012), *The Bubble and Beyond: Fictitious Capital, Debt Deflation and Global Crisis*, Dresden.
- Ingham, G. (1984), *Capitalism Divided?: City and Industry in British Social Development*, London.
- Johnson, S. (2009), "The Quiet Coup", *Atlantic* 1.5.2009.
- Johnson, S. and Kwak, J. (2010), *13 Bankers: The Wall Street Takeover and the Next Financial Meltdown*, New York.
- Kikut, E. (1895), *Jüdische Börsenjobber*, Berlin.
- Kitson, A. (1895), *A Scientific Solution of the Money Question*, Boston.
- Kornberg, J. (1993), *Theodor Herzl: From Assimilation to Zionism*, Indianapolis.
- Lapavitsas, C. (2009), "Financialised Capitalism: Crisis And Financial Expropriation", *Historical Materialism* 17, 114–148.
- Lapavitsas, C. (ed.) (2012), *Financialization in Crisis*, Leiden.
- Lapavitsas, C. (2013), *Profiting Without Producing: How Finance Exploits Us All*, London.
- Lottman, H.R. (1995), *The France Rothschilds: The Great Banking Dynasty Through Two Turbulent Centuries*, New York.
- Martin, R. (2002), *Financialization of Daily Life*, Philadelphia.
- Marx, K. (1964), *Das Kapital*, Band 3, Berlin.
- Mason, E.S. (1931), "Saint-Simonism and the Rationalisation of Industry", *The Quarterly Journal of Economics* 45(4), 640–683.
- Murphy, M.A. (2007), *Max Nordau's Fin-de-siècle Romance of Race*, New York.
- Nordau, M. (1886), *The Conventional Lies of Civilization*, Chicago.
- Nordau, M. (1897a), *Drohenschlacht*, Berlin.
- Nordau, M. (1897b), *The Drones Must Die*, New York.
- Nordau, M. (1904), *Der Krieg der Miliionen*, Leipzig.
- Nordau, M. (1909), *Der Sinn der Geschichte*, Berlin.
- Nordau, M. (1910), *The Interpretation of History*, London.
- Nordau, M. (1915), *Menschen und Menschliches von Heute*, Berlin.
- Nordau, Anna and Maxa (1943), *Max Nordau: A Biography*, New York.
- Palley, T. (2013), *Financialization: The Economics of Finance Capital Domination*, New York.
- Polanyi, K. (2001 [1944]), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston.
- Pritzkolet, K. (1957), *Wem Gehört Deutschland*, Wien.
- Quigley, C. (1966), *Tragedy and Hope: A History of the World in Our Time*, New York.
- Raz, A. and Wagner, Y. (2014), "Financialisation and its Enemies: Marx, Marxism and Some Neglected Episodes Part 1", *Critique* 42(1), 25–49.
- Reeves, J. (1887), *The Rothschilds: The Financial Rulers of Nations*, Chicago.
- Révész, B. (1940), *Max Nordau élete*, Kispest.

- Schulte, C. (1997), *Psychopathologie des Fin de Siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*, Frankfurt am Main.
- Schwarz, F. (1932), *Morgan – der Ungekrönte König der Welt*, Berlin.
- Senn, P.R. (1996), "Herzl's Legal and Economic Views in The Jewish State: A Scorecard", *European Journal of Law & Economics* 3(2), 131–156.
- Skidelsky, R. (2009), *Keynes: The Return of the Master*, London.
- Stern, F. (1977), *Gold and Iron: Bismarck, Bleichroder, and the Building of the German Empire*, London, 501–502.
- The New Webster Encyclopedic Dictionary of The English Language*, V.S. Thacher (ed.), Chicago.
- Ujvári, H. (2005), "Feuilletons über die Wiener Weltausstellung 1873 Im Pester Lloyd", *Kakanien Revised* 25.10.2005, 7–8,
http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/HUjvari1.pdf/show_pdf
- Van Arkel, D. (2009), *The Drawing of the Mark of Cain [A Socio-Historical Analysis of the Growth of Anti Jewish Stereotypes]*, Amsterdam, 425–456.
- Von Mises, L. (1953), *The Theory of Money and Credit*, New Haven.
- White, E.N. (2007), "The Crash of 1882 and the Bailout of the Paris Bourse", *Cliometrica, Journal of Historical Economics and Econometric History* 1(2), 115–144.
- Zudrell, P. (2003), *Der Kulturkritiker und Schriftsteller Max Nordau: Zwischen Zionismus, Deutschtum und Judentum*, Würzburg.